

A KÁRPÁTOK KELETI HÁGÓI Gondolatok a honfoglalás útirányairól

SUDÁR BALÁZS*

Kulcsszavak: *honfoglalás, Kárpátok, írott források*

Ключевые слова: *обретение родины венграми, Карпаты, письменные источники*

Sudár Balázs

A Kárpátok keleti hágói – Gondolatok a honfoglalás útirányairól

A kutatókat régóta foglalkoztatja, hogy a magyarság milyen útvonalon költözött a Kárpát-medencébe. A millenniumi ünnepek (1895–1896) során az ÉK-i utat, nevezetesen a Vereckei-hágót emelték ki. A közel kortárs történeti források csak a beköltözés tényét említik, a pontos útirányról nem nyilatkoznak. A később keletkezett források közül Anonymus leírása a legpontosabb, ő egyértelműen a Halics–Munkács/Ungvár útvonalat írja le, ami a Vereckei-, illetve az Uzsoki-hágó használatát jelentheti. Kézai Simon az Ung folyó említésével feltehetőleg az Uzsoki-hágóra utal. Ezzel szemben a Képes krónika szövege topográfiai szempontból meglehetősen bizonytalan. A kérdésről való gondolkodásban újabb, eddig ki nem használt lehetőséget jelenthet – s ez lesz írásunk tárgya –, ha áttekintjük, hogy a történetileg jobban ismert időszakokban hol hatoltak át nagyobb tömegek a Kárpátok láncolatán akár kelet felé tartva, akár onnan érkezve. A Kárpátok keleti átjárói közül a legkönnyebb és legrövidebb átvonulást az ÉK-i hágócsoport biztosítja, és ismereteink szerint geopolitikai tekintetben is ezek voltak előnyösebbek a honfoglalás idején, ráadásul egyértelmű írásos adataink is csak erről a hágócsopotról vannak. A krónikakompozícióban szereplő erdélyi útirány leginkább a barcasági (délkeleti) hágókra érhető, míg a Keleti-Kárpátok átjáróinak használata a történeti példák fényében nagy valószínűséggel kizárható.

Балаж Шудар

Восточные перевалы Карпат – Размышления о маршрутах венгров-завоевателей при обретении родины

Исследователей издавна занимает вопрос, какими путями происходило заселение Карпатского бассейна венграми. На празднествах по случаю тысячелетия этого события (1895–1896 гг.) подчеркивался северо-восточный путь, а именно маршрут через Verecki перевал. Письменные сведения современников упоминают лишь факт заселения и не говорят о маршруте. Среди более поздних источников самое точное описание дает Аноним, который однозначно описывает маршрут через Галич–Мукачево/Ужгород, что может указывать на использование Vereцкого или Ужокского перевалов. Шимон Кезаи упоминает р. Унг (Уж), указывая, таким образом, на возможный Ужокский перевал. А текст «Венской иллюстрированной хроники», в отличие от последних, весьма расплывчато упоминает топографические данные. Новой и до сих пор нереализованной возможностью может стать (и это является предметом нашей статьи) рассмотрение переходов многочисленных войск через Карпаты на восток или с востока на запад в исторически более освещенные периоды. Из восточных переходов Карпат самым коротким и простым местом пересечения гор является северо-восточная группа перевалов, которая, согласно нашим познаниям, в период обретения родины была наиболее выгодной и с геополитической точки зрения. Вдобавок, письменные сведения конкретно упоминают лишь эту группу перевалов. Маршрут через Трансильванию, упомянутый в венгерском хроникальном своде, может указывать прежде всего на юго-восточные перевалы, ведущие в регион Барцашаг. В то же время, использование переходов Восточных Карпат, в свете исторических примеров, с большой вероятностью можно исключить.

* ВТК Magyar Östörténeti Kutatócsoport / Исследовательская группа по венгерской праистории Научно-исследовательского центра гуманитарных наук. H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., sudarbalazs@gmail.com

A kutatókat régóta foglalkoztatja, hogy a magyarság milyen útvonalon költözött a Kárpát-medencébe.¹ A millenniumi ünnepségek (1895–1896) során az ÉK-i utat, nevezetesen a Vereckei-hágót emelték ki, ez lett a megemlékezések színhelye, s a magyar történelmi tudatba is ez ivódott be. De vajon megállja, megállhatja-e ez a választás a helyét?

A közel kortárs történeti források – például a *De administrando imperio* vagy a Régmúlt idők elbeszélése – csak a beköltözés tényét említik, a pontos útirányról nem nyilatkoznak. Határozott állításokat találunk viszont a – több száz évvel később lejegyzett – magyar hagyományban. Lássuk, mit árulnak el ezek a szövegek.

Anonymus (1200 k.):

„*Akkor Halics fejedelme parancsot adott, hogy a magyarok előtt kétezer íjász és háromezer paraszt járjon és biztosítsa útjukat a Havasokon át egészen Ung határáig. Teherhordó állataikra élelmet és egyéb szükséges dolgokat rakatott és táplálékul számtalan barmot ajándékozott nekik. Akkor a hét fejedelmi személy, akiket hétmagyarnak hívtak, és a fent említett hét kun vezér rokonságukkal s mindkét nembeli háznépükkel együtt a halicsi oroszok tanácsára és segítségével elindultak Pannónia földjére. Így keltek át a Havasokon és szálltak alá Ung vidékére. Mihelyt megérkeztek oda, az első elfoglalt helységet Munkácsnak nevezték el, mivel oly nagy fáradsággal jutottak el az általuk áhított földre. [...] Hung vára. Akkor Álmos vezér és főemberei ezek hallatára módfelett felvidultak, és Hung várához lovagoltak, hogy elfoglalják azt. [...] Aztán Álmos vezér és övéi bevonulva Hung várába, a halhatatlan isteneknek nagy áldozatokat mutattak be, és négy napig tartó lakomát csaptak. A negyedik napon pedig Álmos vezér tanácsot tartván és övéit mind megesketvén, még életében vezérré és parancsolóvá tette fiát, Árpádot. Ezért hívták Árpádot Hungvária vezérének, összes vitézeit pedig Hungról hungvárusoknak nevezték el az idegenek nyelvén, és ez az elnevezés mostanáig él az egész világon.*” (ANONYMUS 1999, 18).

Исследователей издавна занимает вопрос, какими путями происходило заселение Карпатского бассейна венграми.¹ На празднествах по случаю тысячелетия этого события (1895–1896 гг.) подчеркивался северо-восточный путь, а именно маршрут через Верецкий перевал – он стал местом памяти, укоренившимся в венгерском историческом сознании. Но имел ли этот перевал такое значение на самом деле?

Письменные сведения современников, например «Об управлении империей» или «Повесть временных лет» упоминают лишь факт заселения и не говорят о маршруте, однако в более поздней венгерской письменной традиции можно найти уже определенные утверждения о нем. О чем свидетельствуют эти тексты?

Аноним (около 1200 г.):

«Тогда князь Галича выслал вперед две тысячи лучников и три тысячи крестьян, чтобы они расчистили им путь через лес Ховош до порубежья Хунга, и повелел нагрузить всех их [угров] вьючных животных продовольствием и прочим необходимым и пожаловал им скот на убой без числа. Тогда семь правителей, называемых «Хетумогер», и семь вождей куманов, имена которых названы выше, с родичами и челядью, по совету и с помощью рутенов Галича вышли в землю Паннонии. Пройдя таким образом через лес Ховош, они подошли к Хунгу. И придя туда, назвали место, которое заняли первым, Мункач [Мункаш – от слова «munka», т.е. работа, труд; совр. Мукачево], ибо с огромным трудом достигли земли, избранной для себя. [...] О замке Хунг. Тогда вождь Алмош и его сановники, услышав такое, возрадовались и, оседлав коней, поскакали к замку Хунг, чтобы взять его. [...] Затем вождь Алмош и его люди, войдя в замок Хунг, принесли огромные жертвы бессмертным богам и четыре дня пировали. А на четвертый день вождь Алмош, собрав совет и приведя к присяге своих людей, еще при своей жизни сделал вождем и повелителем сына своего Арпада, и назвали Арпада вождем Хунгварии. А все его воины от названия замка Хунг стали из-

¹ Köszönettel tartozom B. Szabó Jánosnak, amiért számos beszélgetésünk során több szempontra vagy adatra is felhívta a figyelmemet.

¹ Выражаю благодарность Й. Б. Сабо, неоднократно обращавшему мое внимание на множество различных фактов и данных.

Kézai Simon (1285):

„Átkeltek a besenyők és a fehér kunok földjén, Kijev városán, majd a Hung nevű folyam mellett állapodtak meg, ahol várat építettek. A nyugati népek erről a folyóról nevezték el őket hungarusoknak. S miután ezt követően még hat más várat is építettek, jó ideig azon a vidéken maradtak.” (KÉZAI SIMON 1999, 103).

Képes krónika (1358):

„Áthaladtak a besenyők, fehér kunok országán, Szuzdálián és Kijev nevű városon, majd a hegyeken át valamely tartományba érkeztek, ahol számtalan sok sast láttak; itt meg nem maradhattak a sasoktól, mert azok úgy ellepték a fákat, mint a legyek, elemésztették vágómarháikat, sőt még a lovaikat is; azt akarta ugyanis Isten, hogy minél hamarabb szálljanak le Magyarországra. Azon túl három hónapig ereszkedtek le e hegyekből, és eljutottak Magyarországra, illetve Erdőelve határára; nem tetszett ez az említett népeknek. Itt hét földvárat építettek, ott őrizték feleségeiket és jószágaikat; egy ideig ott maradtak, azért nevezik azt a részt a németek a mai napig Siebenburgnak, vagyis Hétvárnak.” (KÉPES KRÓNIKA 1993, 23–24).

Thuróczy János (1488):

„...azután átkeltek a havasokon egy tartományba, ahol megszámlálhatatlanul sok sast láttak, és éppen e sasok miatt nem maradhattak ott, mert a fákról úgy szálltak alá a sasok, mint a legyek, és felfalván megsemmisítették barmaikat és lovaikat. Az Isten ugyanis úgy akarta, hogy minél hamarabb költözzenek Pannóniába. Azután három hónapig hegyeken keltek át, és végül az említett népek akarata ellenére megérkeztek Pannónia országának határvidékére, arra a földre, amelyet most Erdélynek neveznek. [...] Amikor erre a földre bevonultak, a környező népek betörésétől félve a vezetésük alatt álló fegyveresek egész területét hét hadra osztották [...] E hét had mindegyikéhez, hogy vezessék őket, egy-egy kapitányt rendeltek, feleségük és vagyonuk védelmére hét földvárat építettek, és ezekben a várakban maradtak egy ideig; innen adódik, hogy a földnek ezt a részét a németek Siebenburgnak, vagyis hét várnak nevezik mind a mai napig.” (THURÓCZY 2001, 61).

вестны на других языках как хунгары, и название это по сей день бытует во всем мире.» (ДЕЯНИЯ ВЕНГРОВ 2013, 85–88).

Шимон Кезаи (1285 г.):

«[...] прошли королевства бессов, белых половцев и город Киев и потом остановились на реке под названием Уж [Hung], где основали крепость. По этой-то реке народами Запада они и были прозваны венграми [(H)ungari]. И так как потом они основали еще шесть крепостей, то некоторое время оставались в тех краях.» (ШИМОН КЕЗАИ 2010, 349).

«Венская иллюстрированная хроника» (в дальнейшем: ВИХ) (1358 г.):

«Пройдя через королевство бессов, белых половцев, Суздаля и город под названием Киев, они потом перешли [через] Альпы в некую страну, где увидели бесчисленных орлов и не смогли оставаться там из-за этих орлов, потому что с деревьев, как мухи, слетали орлы и пожирали их скот и лошадей. Ибо Господь желал, чтобы они побыстрее прошли в Венгрию.» (ВХС 2010, 354).
«Затем они, спускаясь три месяца с гор, дошли до границы Венгрии и Трансильвании. Это не по нравилось народам, упомянутым выше» (эта часть отсутствует в русской хрестоматии – п.п.). «В тех краях венгры строят себе семь земляных укреплений, где и пребывают некоторое время. Потому-то немцы и зовут тот край Семиградьем.» (ВХС 2010, 354–355).

Янош Туроци (1488 г.):

«...они потом перешли через снежные горы в некую страну, где увидели бесчисленных орлов и не смогли оставаться там именно из-за этих орлов, потому что с деревьев, как мухи, слетали орлы и пожирали их скот и лошадей. Ибо Господь желал, чтобы они побыстрее прошли в Паннонию. Они затем три месяца пробирались через горы и в конце концов против желания упомянутых народов прибыли на границу Паннонии, на ту землю, которую сейчас называют Трансильванией. [...] Когда они вошли на эту землю, опасаясь нападения окружающих народов, вожди поделили всех воинов на семь войск [...] Во главу каждого из семи войск назначили капитана, а для защиты

Tárh-i Üngürüs (1550 k.):

„Ezzel az ígérettel Árpád fővezér egy nap onnan [a határról] elvonult, és épségben, rendben átvonult a kán tartományán. [Ekkor] az erdélyi [erdélyi] vidékek ellen indult, azokat foglalta el. Ott hosszabb ideig megpihent. Közben Árpád fővezér ott egy várat építtetett, melynek Zibin nevet adta. Mivel Árpád fővezér oly tökéletes várat építtetett, a többi kapudán [kapitány] is választott magának egy-egy vidéket, és kívánságuk szerinti helyen egy-egy várat építettek. Mivel Erdel tartományában hét vár van, emiatt azt a vidéket Zibin burugnak hívták, ami annyit jelent: 'Hét vár'.” (HKÍF 1995, 79–80).

A legpontosabb Anonymus leírása, aki egyértelműen a Halics–Munkács/Ungvár útvonalat írja le, ami a Vereckei-, illetve az Uzsoki-hágó használatára utalhat. Kézai Simon az Ung folyó említésével feltehetőleg az Uzsoki-hágóra utal. Ezzel szemben a Képes krónika szövege topográfiai szempontból meglehetősen bizonytalan, hiszen „Magyarország, illetve Erdőelve határa” sokféleképpen értelmezhető, például akár Magyarország, Erdély és Halics hármashatáraként is. Ez esetben lényegében a máramarosi, felső-tiszai régióra gondolhatunk, de érthetjük Magyarországot, azon belül Erdély határaként is, így tulajdonképpen bármelyik erdélyi átvjáró számításba vehető. Thuróczyról a – közel azonos – szöveg már csak Erdélyről beszél, s nyomában így tudja Mahmúd terdzsumán is, aki az első megalapított várat Szebennel azonosítja.

Az ismert művek időrendi sorrendje alapján egyfajta szövegfejlődési láncolat is felállítható, tekintetbe veendő azonban, hogy a krónikakompozíció korábbi gyökerekre megy vissza, mint Anonymus munkája. Ez persze nem jelenti azt, hogy a mű minden részlete korábbi lenne. Jelen esetben a szöveg értelmezését két kérdés is bonyolítja. Az egyik a honfoglalás és a hét vár összekapcsolása. Vajon a hét vezérhez kötődik-e a hét vár alapításának története, amely azután összemosódott Erdély 'Hét vár' (Septemcastris, Siebenbürgen) elnevezésével, vagy fordítva, fennmaradt egy erdélyi honfoglalástörténet, amelyhez azután utólag alakították ki a hét váralapító vezér történetét? Kézai Árpád ungvári erősségét, és a további hat vezér hat várát említi, de nála még semmiféle

своих жен и имущества они построили семь земляных крепостей и оставались в этих крепостях некоторое время, отсюда и пошло, что ту часть земель немцы до сих пор Siebenburg называют, то есть семью крепостями.» (у хроника Туроци нет русского издания, но приведенная цитата во многом совпадает с текстом ВИХ – п.п.).

Тарих-и Унгурус («История венгров») (около 1550 г.):

«С этим обещанием вождь Арпад оставил [границу] и в целостности и сохранности прошел по провинции хана. [Тогда] он отправился против трансильванских земель и занял их. Там он долго отдыхал. В то время, вождь Арпад построил там крепость и назвал ее Зибин (Zibin). Так как вождь Арпад построил совершенный дворец, остальные капитаны также выбрали себе земли и построили дворцы по своему желанию. Так как на землях Трансильвании возвели семь крепостей, ее назвали Зибин буруг (Zibin burug), то есть земель Семи крепостей.» (у этой хроника нет русского издания – п.п.).

Самое точное описание дает Аноним, который однозначно описывает маршрут через Галич–Мукачево/Ужгород, что может указывать на использование Верецкого или Ужковского перевалов. Шимон Кезаи упоминает р. Уж, указывая, таким образом, на возможный Ужковский перевал. А текст ВИХ, в отличие от последних, весьма расплывчато упоминает топографические данные, ведь «граница Венгрии и Трансильвании» может иметь несколько понятий. Одно из них – тройная граница между Венгрией, Трансильванией и Галичем, то есть в данном случае это регион Марамарош в верхнем течении р. Тиса. По другому возможному понятию Трансильвания воспринимается как часть Венгрии и речь идет о восточной границе страны, то есть о Карпатах. В этом случае можно принимать в расчет любой переход через Карпаты в Трансильванию. Текст хроника Туроци, близко идентичный ВИХ, говорит лишь о Трансильвании. Вслед за ним то же сообщает Махмуд Терджюман, отождествляющий первую основанную венграми крепость с крепостью Себен.

utalás nincsen Erdélyre, a szó szoros értelmében a 'hét vár' megfogalmazás sem szerepel. A Képes krónika szerzője viszont már kimondottan hét várban gondolkodik, s ezt összeköti Erdély Siebenbürgen elnevezésével. Ezt viszi tovább Thuróczy is, Mahmúd terdzsumán pedig még tovább fejleszti a szöveget: nála Siebenbürgen mintha Szászföld volna, Szeben központtal.²

A kérdés az, hogy Erdély a 'hét vezér hét vára' elgondolás miatt tudálékos okfejtés eredményeképpen került-e bele a történetbe, vagy pedig egy valós, eredeti hagyomány emlékeként. (Abban többé-kevésbé biztosak lehetünk, hogy Erdélyt nem a honfoglalók hét váráról nevezték el 'Hét várnak' – még csak nem is magyarul, hanem latinul és németül.)³

A másik bonyolító tényező Ungvár nevének és a *hungarus* elnevezésnek – Anonymus óta ismert – összekötése. A probléma ugyanaz, mint feljebb: lehet, hogy a történet és az útirány valós, a nép- és a településnevet viszont csak utólag kötötték össze a hasonló hangzás miatt (így a valós történetet egy fiktív érveléssel támogatták meg), de az is lehet, hogy a nevek összecsengése miatt helyezték a honfoglalás első lépcsőjét Ungvárhoz (ebben az esetben egy hamis összefüggésre építettek rá egy kitalált történetet).⁴

Mindezek alapján a honfoglalás irányáról és – ehhez szorosan kapcsolódva – a Kárpát-medencében való első megtelepedés helyszínéről többféle verziót vázoltak fel a kutatók, amelyek közül pusztán a különféle történeti szövegek állításai alapján nem sikerült választani. A bizonytalanság pedig szabad utat nyitott az útvonalról, útvonalakról szóló elképzelések előtt, amelyek megtámogatására különböző szempontokat szokás figyelembe venni. Ilyen például a morvák szerepe a honfoglalásban, a morvák elleni harc helye azonban szintén nagyon bizonytalan terepre vezet. Hasonlóképpen bizonytalan a régészeti anyag tanúságtétele is: ahogy a korai erdélyi leletek hiánya nem kizáró ok egy át-

На основе хронологического ряда известных произведений можно установить своеобразную последовательность текстов, но тогда стоит принять во внимание, что венгерский свод (ВИХ) восходит к более ранним истокам, чем сочинение Анонима. Впрочем, этот факт не относится к каждому фрагменту ВИХ. В данном случае интерпретацию усложняют две проблемы: первая – связь обретения родины и семи крепостей. Связана ли история основания семи трансильванских крепостей с семью вождями, что позже смешалась с географическим названием Трансильвании «Семиградье» (Septemcastris, Siebenbürgen), или наоборот, сохранилась ли трансильванская история обретения родины, которую затем дополнили, сочинив историю семи вождей, основавших эти крепости? Кезаи упоминает укрепления Арпада в Ужгороде и шесть крепостей шести других вождей, но никак не Трансильванию или «семь крепостей». А автор ВИХ сообщает именно о семи крепостях и связывает их с названием Трансильвании «Siebenbürgen». Эту тему продолжает и Туроци, а Махмуд Терджуман развивает ее дальше: в его труде Siebenbürgen уже фигурирует словно трансильванская Саксония с центром в г. Себен.²

Вопрос заключается в том, как попала Трансильвания в сочинение: как пустой домысел, выдуманный к сюжету «семь крепостей семи вождей», или на основании достоверной исторической традиции? (Мы можем быть более-менее уверены в том, что название Трансильвании «Семиградье» не происходит от семи крепостей венгров-завоевателей, тем более, что такой топоним существует только в латинском и немецком языках.)³

Вторая проблема – связывание топонима Ужгород (Унгвар) с латинским этнонимом *hungarus*, сделанное Анонимом. Затруднения те же, что и выше: возможно, история и маршрут пути реальные, а топоним отождествили с этнонимом позже, из-за их схожего звучания. Но также не исключено, что происхождение этнонима связали с Ужго-

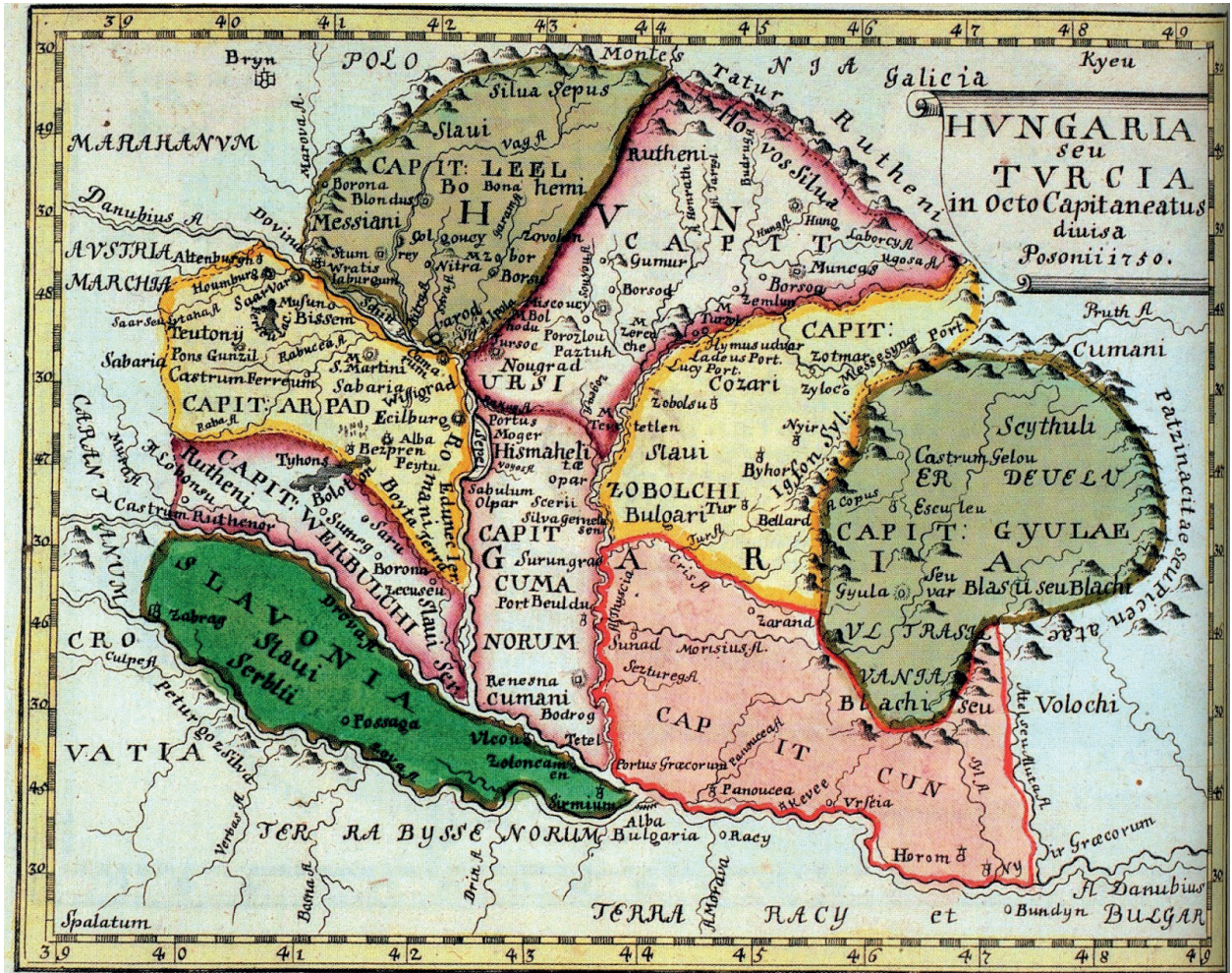
² Nem is biztos, hogy alaptalanul: létezik olyan levezetés, amely a Siebenbürgen nevet a Szeben helynévre vezet vissza.

³ A Siebenbürgen/Septemcastris elnevezés viszonylag kései, előbbinek az etimológiája ráadásul vitatott is.

⁴ A kérdés áttekintése: VESZPRÉMY 1991.

² Возможно, что и не без основания. Тем более, что существует такое предположение, по которому название Siebenbürgen происходит от топонима Себен.

³ Немецкое название Siebenbürgen и латинское Septemcastris являются относительно более поздними, а этимология немецкого топонима еще и спорной.

1. térkép. Tomka Szászky János: A nyolc kapitányságra osztott Magyarország, azaz Turcia. Pozsony 1750.

Карта 1. Янош Томка Саски: Разделенная на восемь капитаний Венгрия (Турция по некоторым источникам того времени). Братислава 1750.

<http://pera-graner.blogspot.com/2013/10/az-első-tori-atlasz.html>

vonulás feltételezéséhez, úgy a felső-Tisza-vidéki gazdag temetők sem szolgálnak egyértelmű bizonyítékként a vereckei út mellett.

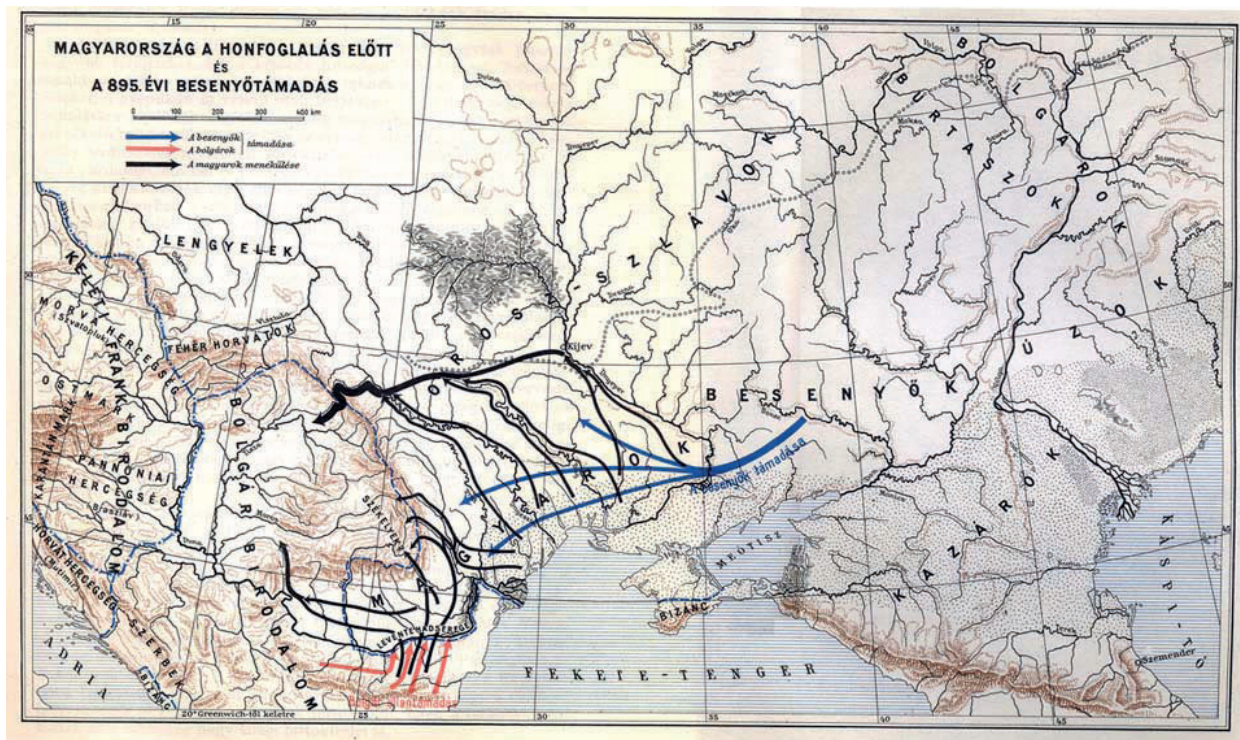
Nem csekély problémát okoz azonban, és egyúttal a válaszra is kihathat, hogy mekkora tömegű bevándorlóval számolunk. E kérdésben rendkívül szélsőséges elméletek láttak napvilágot, közvetlen adataink azonban nincsenek, a különféle megfontolások pedig gyenge lábakon állnak: nem tudjuk, hogy Árpád honfoglalói hányan lehettek.⁵ Azt sem tudjuk, hogy hogyan vándoroltak: valóban hatalmas állatállományt hoztak magukkal, vagy csak a legszükségesebbeket? A kérdés abból a szempont-

rodom és поэтому обозначили это место как первую ступень обретения родины.⁴

На основании вышесказанного, исследователи представляли несколько версий маршрутов венгров-завоевателей и, тесно связанные с ними, места первых поселений. Исходя из различных теорий, выбрать одну верную интерпретацию лишь по письменным источникам так и не получилось, что привело к многочисленным толкованиям, в подтверждение которых принято учитывать неисчислимо количество критерии. Такова, например, роль мораван в обретении родины, хотя локализация борьбы против них тоже весьма дис-

⁵ A kérdés áttekintése: TAKÁCS 2006.

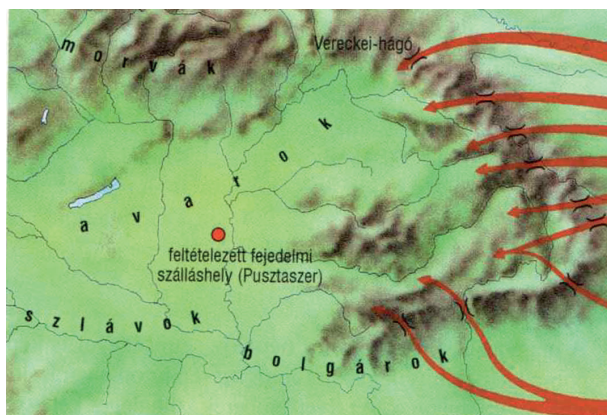
⁴ Обзор этого вопроса: VESZPRÉMY 1991.

2. térkép. Hóman Bálint térképe, 1928.

Карта 2. Карта Балинта Хомана (о маршрутах венгров-завоевателей и нападении печенегов до обретения родины), 1928 г.

<http://mek.niif.hu/07100/07139/html/img/hsz-01-010b.jpg>

3. térkép. Horváth Andrea – Horváth Levente Attila:

Történelem 5. Az őskor és az ókor története. Szeged 2006, 148.

Карта 3. Андреа Хорват – Левенте Аттила Хорват: История 5. История первобытного общества и древнего мира.

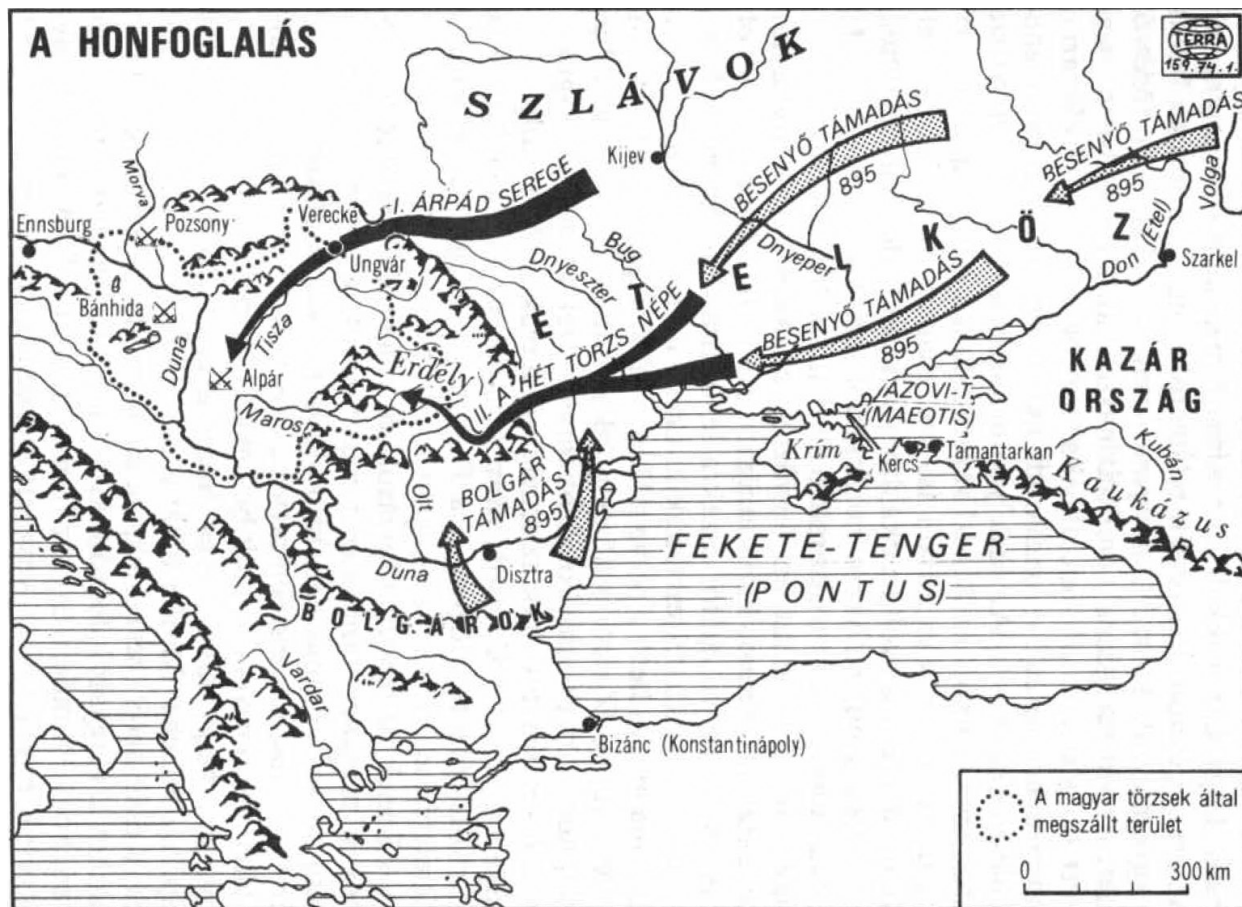
Szeged 2006, 148.

ból persze közömbös, hogy már egy viszonylag kis létszámú, néhány tízezer fős lovas társaság is hatalmas mennyiségű állatot mozgathatott, még pesszimista számítás szerint is. Az embereket az igavonó és hátságállatok sokasága kísérte (s hogy tényleg így volt, azt egy közelmúltban elvégzett

кусионна. Археологический материал также не дает полной уверенности – как отсутствие ранних находок в Трансильвании не исключает возможного прохождения венгров по этой территории, так и богатые могильники в Верхнем Потисье не являются однозначным доказательством их перехода по Верецкому перевалу.

Немаловажной проблемой является и также во многом может влиять на ответ количество переселившегося населения. В связи с этим вопросом существует много радикальных теорий и различных предложений, но достоверных данных нет. Мы не знаем, сколько человек прибыло с Арпадом.⁵ Мы также не знаем, как они передвигались. Они действительно прибыли с огромным количеством скота или лишь с самым необходимым? Вопрос, конечно, не так важен, если учесть, что и сравнительно небольшая группа, состоящая из нескольких десятков тысяч всадников, могла передвигать большие

⁵ Обзор этого вопроса: TAKÁCS 2006.

4. térkép. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györfy György. Budapest 1986, 13.

Карта 4. О древних мадьярах и об обретении ими родины. Ред.: Дьердь Двѣрфи. Будапешт 1986, 13.

genetikai vizsgálat példázhatja: a honfoglalók lovai markánsan elkülönülnek az avarok lovaitól [PRISKIN 2010]), ez pedig olyan tömeget jelentett, amelyet nagyon kevés útvonal bírt el egyszerre, s még ott is felmerül a kérdés, milyen hosszúra nyúlt el a 'menetoszlop', vagy hány szakaszra is tagolódtott a nép. Az íróasztal mellett könnyedén rajzolt nyilak helyett a földrajzi realitásokkal kellene számolnunk, olyan tényezőkkel, amelyek a környék ismerői számára persze magától értetődnek. Amikor egy székelyföldi író próbálta elképzelni, hogy miként is érkeztek szülőföldjére a honfoglalók, azonnal érzékelte a hatalmas logisztikai kihívást, és családonként, nemzetségenként külön vonuló, itt-ott találkozó csoportokról írt (SZABÓ 2000). Más kérdés, hogy így történt, történhetett-e, mindenestre a helyismeret magától értetődővé tette a problémát.

Távolabbról érinti a kérdést, hogy vajon egyetlen dátumhoz köthető-e a honfoglalás. A válasz

стада. Даже по самым скромным подсчетам, их могло сопровождать огромное количество тяглого скота и верховых лошадей (то, что это действительно было так, подтверждают новейшие генетические исследования – лошади венгров-завоевателей резко отличаются от лошадей авар [PRISKIN 2010]). Это значит, что такое скопление людей могло пройти одновременно лишь по ограниченному количеству маршрутов, и даже в этом случае возникает вопрос, на какое расстояние растянулась бы «колонна» проходящих или на сколько частей была бы она разделена. Вместо стрелок на карте, которые легко можно нарисовать сидя за письменным столом, следует считаться с географическими реалиями. Когда писатель из Секейского края попробовал представить, как прибывали венгры-завоеватели в Трансильванию, он сразу же ощутил огромный логистический вызов и написал о приходящих отдельными семьями и родами группах, которые

egyértelműen befolyásolja a bevonulásról kialakítható képet, egy többszakaszos átkelés nyilvánvalóan kisebb tömegeket mozgat egy időben. Az utóbbi időszakban elsősorban a régészek körében merült fel az az elképzelés, hogy egy hosszan elnyúló folyamatról lenne inkább szó. Eszerint esetleg már 862-ben is élhettek magyarok a Kárpát-medencében, azaz a beköltözés már e dátum előtt elkezdődhetett (SZÓKE 2014, 108–110). Nem tisztünk e nézetek mellett vagy ellen érvelni, az viszont aligha vonható kétségbe – a magyar és a bizánci hagyomány egymástól függetlenül tud róla –, hogy a beköltözésnek volt egy markáns, döntő pillanata, a többség talán ekkor lépett a Kárpátok koszorúján belülre: ezt kötjük a 895-ös dátumhoz.⁶ Amennyiben volt egy ilyen döntő, jól érzékelhető mozzanat, akkor érdemes azon eltöprengeni, hogy az ehhez kapcsolható átkelés hol is zajlott le.

Némiképp talán meglepő módon a Kárpátokon való átkelés kérdése kevésbé keltette fel a kutatók érdeklődését. Míg a 19. századi szerzők vagy Anonymus vereckei (SZALAY 1852, I/1, 12; HORVÁTH 1860, I/39–59; KERÉKGYÁRTÓ 1867, I/14–18; PAULER 1900, 34–46), vagy a krónikák erdélyi útiránya mellett törtek lándzsát (SZILÁGYI 1895, I/104–108), addig a 20. század első felében elsősorban Hóman Bálint munkássága nyomán kialakult a sokirányú – lényegében az összes átjárót, még a Cserna völgyét is felhasználó⁷ – bevonulás képzete (HÓMAN 1923, 34–38; HÓMAN 1935, 116–117).⁸ Ennek elterjesztésében valószínűleg nem is annyira Hóman írása, mint inkább az ahhoz csatolt, nagy hatású térkép játszhatott fő szerepet. (Érdekes módon korábban a honfoglalás-történetekhez nemigen mellékeltek térképeket, amennyiben mégis, akkor azok Anonymus leírásának grafikus megjelenítései voltak.)⁹ E térkép nagy karriert fu-

izredka встречаются друг с другом (SZABÓ 2000). Возникает вопрос, произошло ли это именно так. В любом случае, от знания местности может зависеть решение проблемы.

Если смотреть на эту проблему в более широком плане, то напрашивается вопрос, можно ли связать обретение родины с одной конкретной датой. Ведь ответ несомненно повлияет на наше представление об обретении родины: если переход через Карпаты проходил несколькими этапами, то очевидно, что одновременно могли передвигаться лишь небольшие группы людей. В последнее время появилась точка зрения, особенно в среде археологов, что речь может идти о процессе, растянутом во времени. Не исключено, что венгры могли жить в Карпатском бассейне уже в 862 г., то есть заселение могло начаться уже до этой даты (SZÓKE 2014, 108–110). Приводить аргументы за или против не входит в наши задачи. Однако вряд ли можно игнорировать информацию, о которой независимо друг от друга сообщают венгерская и византийская традиции, по которой переселение имело решающий момент около 895 г., когда большинство народа пересекло Карпаты.⁶ А если действительно существовал решающий, явно осязаемый момент, то следует задуматься над тем, где прибывающие группы пересекли карпатские хребты.

Удивительно, но вопрос о переходе венграми Карпат совсем не возбудил интерес ученых. Ведь, если исследователи в XIX в. занимали позицию Анонима о переходе через Верецкий перевал (SZALAY 1852, I/1, 12; HORVÁTH 1860, I/39–59; KERÉKGYÁRTÓ 1867, I/14–18; PAULER 1900, 34–46) или же позицию хроник о трансильванском маршруте (SZILÁGYI 1895, I/104–108), то в первой половине XX в., в основном вслед за работами Б. Хомана, образовалось представление о многоплановом переходе, при котором использовались практически все перевалы, даже долина р. Черна⁷ (HÓMAN 1923, 34–38; HÓMAN 1935, 116–117).⁸ В рас-

⁶ A dátum meghatározásához ld. Tóth 2015, 389–394.

⁷ Az irányt korábban Karácsonyi János vetette fel (KARÁCSONYI 1921, 10–12).

⁸ Hóman elképzelése szerint Árpád a fősereggel Vereckénél kelt át, a bolgár hadjárat következtében nyugatra szorult Levente a Cserna völgyét használta, az Al-Duna tájékán élő törzsek pedig a tölgyesi, a gyimesi és az ojtói hágókat, valamint a Bodzát vették igénybe.

⁹ Tomka Szászky János: *A nyolc kapitányságra osztott Magyarország, azaz Turcia*. Pozsony 1750; Hell Miksa: *Magyarország térképe a honfoglalás idején Anonymus leírása alapján*. 1772; Pauler Gyula: *A magyar honfoglalás útjának*

⁶ Для определения даты см. Tóth 2015, 389–394.

⁷ Это направление предложил ранее Й. Карачоньи (KARÁCSONYI 1921, 10–12).

⁸ Согласно представлению Хомана, Арпад с главным войском перешел по Верецкому перевалу, Левенте, который был оттеснен на запад вследствие болгарской войны, использовал долину р. Черна, а племена,

tott be: ez szerepel Györffy forrásgyűjteményében (1958, 1982), a tízkötetes Magyarország története vonatkozó fejezetében (1987), és az iskolai tankönyvekig is eljutott (pl. 2007). Másoknál a kérdés jóval kisebb figyelmet kapott, így a bevonulás tárgyalása és ábrázolása is némiképpen esetlegesen alakult, mégis megfigyelhető egy mérsékeltbb álláspont, amely szerint a honfoglalók Vereckénél és a Barcaságon keresztül vonultak volna be az új hazába (ld. a Kristó Gyula, László Gyula, Székely György, Fodor István, Róna-Tas András munkáiban szereplő térképeket). Megjegyzendő, hogy ezen szerzők többsége valójában nem elemezte a kérdést, s a megoldás egyszerűen a két magyar hagyomány egymás mellé rendezéséből fakadt.¹⁰ A honfoglalók Kárpát-medencébe való beköltözéséről kialakított kép tehát meglehetősen szeszélyes utat járt be, és az eredeti forrásoktól elszakadva ’önálló életet él’, elsősorban a térképeken.

A kérdésről való gondolkodásban újabb, eddig ki nem használt lehetőséget jelenthet – s ez lesz írásunk tárgya –, ha áttekintjük, hogy a történetileg jobban ismert időszakokban hol hatoltak át nagyobb tömegek a Kárpátok láncolatán akár kelet felé tartva, akár onnan érkezve. A honfoglalókhöz fogható tömeg persze a későbbiekben valószínűleg már nem érkezett kelet felől, talán csak a kunok betelepülése mérhető hozzájuk (azt viszont, hogy ők milyen útvonalon jöttek, nem tudjuk). A probléma vizsgálatához azonban felhasználhatjuk az azokra a nagyobb hadjáratokra vonatkozó ismereteinket, amelyek komoly emberi és állati tömeget mozgattak és a hadvezéreket hasonló logisztikai problémák elé állították, mint a honfoglalókat. A középkori hadjáratok többsége persze csak néhány ezer katona hadba szállását jelentette, jobb híján mégis ezen tapasztalatokra kell hagyatkoznunk. Sajnos az Árpád-kori hadműveletek útvonalai többnyire ismeretlenek: hiába hadakoztak sokat az Árpád-házi uralkodók Halicsért, azt sajnos nem tudjuk pontosan, hogy seregeik mely útvonalakat

prostranении этой точки зрения, вероятно, определяющую роль сыграл даже не сам труд Хомана, а находящаяся в его приложении карта. (Примечательно, что ранее, к трудам по истории обретения родины в основном не прилагались карты, а если и добавлялись, то они были лишь графическим отображением описания Анонима.)⁹ Эта карта прошла большой путь, она использована в сборнике источников Г. Дьёрфи (1958, 1982 гг.), в соответствующей главе десятитомной истории Венгрии (1987 г.), и дошла даже до школьных учебников (напр. 2007 г.). У других ученых вопрос получил еще меньшее внимания. Таким образом, описание прохода и его маршрутов следования сформировались случайно, хотя прослеживается и более сдержанная точка зрения, согласно которой венгры-завоеватели вошли в свою новую родину через Верецке и через регион Барцашаг (см. карты в работах Г. Кришто, Г. Ласло, Г. Секей, И. Фодор и А. Рона-Таш). Следует заметить, что большинство этих авторов, на самом деле, этой проблемой не занимались, а решили ее простым размещением двух параллельных венгерских традиций.¹⁰ Таким образом, представление о заселении Карпатского бассейна прошло весьма непоследовательный путь развития, и, оторвавшись от первоисточников, начало «жить своей жизнью», в первую очередь, на картах.

Новой и до сих пор нереализованной возможностью может стать (и это является предметом нашей статьи) рассмотрение переходов многочисленных войск через Карпаты на восток или с востока на запад в исторически более освещенные периоды. Конечно же группы, схожие по количеству с венграми-завоевателями, скорее всего

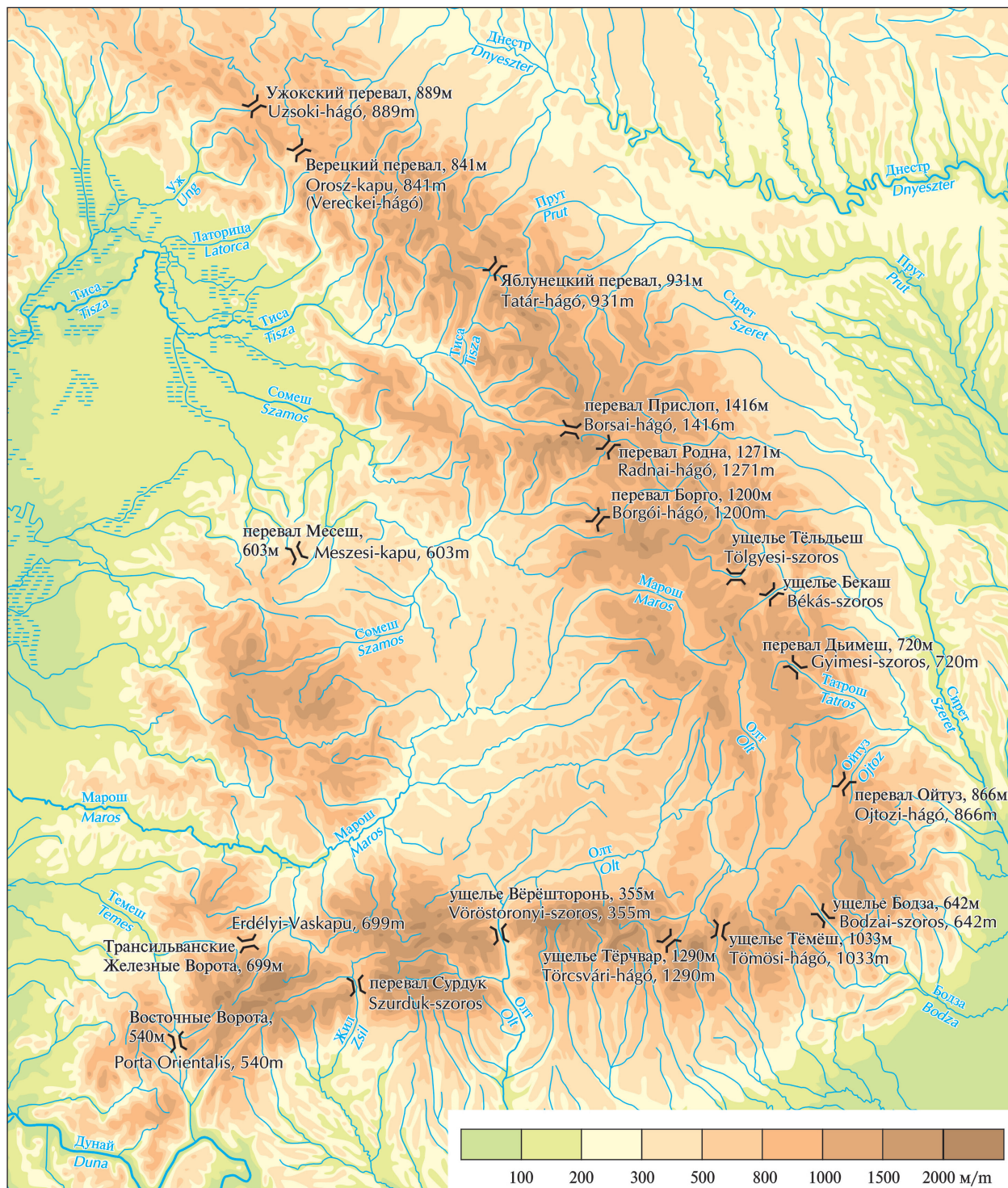
проживавшие в регионе Нижнего Подунавья, прошли через перевалы Тельдьеш, Дьимеш и Ойтуз, а также долиной р. Бодза.

⁹ Tomka Szászky János: *A nyolc kapitányságra osztott Magyarország, azaz Turcia*. Pozsony 1750; Hell Miksa: *Magyarország térképe a honfoglalás idején Anonymus leírása alapján*. 1772; Pauler Gyula: *A magyar honfoglalás útjának térképe a névtelen jegyző szerint, a honfoglaláskorabeli és Árpád-kori régészeti leletek feltűntetésével*. Budapest 1896.

¹⁰ Любопытно, что Г. Кришто, считая хроники первичными источниками, отверг сочинение Анонима об обретении родины, но на карте исследователя все-таки фигурирует путь через Верецкий перевал (Kristó 1996, 127–130).

térképe a névtelen jegyző szerint, a honfoglaláskorabeli és Árpád-kori régészeti leletek feltűntetésével. Budapest 1896.

¹⁰ Érdekes, hogy Kristó Gyula a krónikáknak elsődleges jelentőséget tulajdonítva vetette el az anonymusi honfoglalástörténetet, bár térképén szerepel a vereckei irány (Kristó 1996, 127–130).

5. térkép. Az Északkeleti-, Keleti- és a Déli-Kárpátok átjárói (Nagy Béla munkája)

Карта 5. Перевалы в Северо-восточных, Восточных и Южных Карпатах (автор: Бела Надь)

használták. Viszonylagosan jobb ismeretekkel majd csak a 14. századtól rendelkezünk, azonban a részletek még ekkor is gyakran homályosak, a csapatmozgások sokszor nem ismertek. Mindezen bizonytalanságok ellenére készítettünk egy gyűj-

в Карпатский бассейн позже уже не прибывали. С ними можно сравнить разве что заселение половцев (правда не известно, где они пересекали горы). Однако мы можем исходить из известных, более значимых военных походов, в которых про-

tést a Kárpátokon való ismert átkelésekről. A felső korszakhatárt a 17. század végénél vontuk meg, a későbbiekben ugyanis a hadak mozgása jelentősen lecsökkent a térségben, a 20. századi események – a hadászat és az infrastruktúra fejlődése miatt – pedig már jóval kevésbé vonhatók be a vizsgálatainkba.

A továbbiakban a főbb útvonalakat, hágókat és szorosokat tekintjük át. Ezekon kívül természetesen a helyiek számtalan kisebb-nagyobb ösvényt, átjárót ismertek és használtak, ezek azonban nagyobb tömegek számára járhatatlanok voltak, legfeljebb néhány száz fős, komolyabb mátha nélküli portyázó csapatok átkelésére lehettek alkalmasak, így ezekről most nem ejtünk szót.¹¹ Az átjárókat DNy-ról kezdve, csoportonként vesszük sorra.¹²

A DÉLI-KÁRPÁTOK ÁTJÁRÓI (CSERNA-VÖLGY: PORTA ORIENTALIS; ZSIL-VÖLGY: VULKÁN-HÁGÓ; OLT-VÖLGY: VÖRÖSTORONY-SZOROS)

A Kárpát-medencébe való behatolás egyik klasszikus útja délen vezetett, a Duna déli partján. Ezzel szemben az északi parti utat általában nem használták ilyen céllal, egyszerűen a terület zártsága miatt: Havasalföldet északról a Kárpátok vonulata, délről és nyugatról a Duna határolja, így tulajdonképpen egy keletre nyíló zsákot képez, amelyből a Duna néhány átjáróján (Vidin, Gyurgyevó, Orsova) vagy a Kárpátok szorosain (Cserna-, Zsil-, Olt-völgy) lehet kijutni, a mozgási lehetőségek tehát viszonylag korlátozottak. A hágókat elsősorban a Magyarország (Erdély) – Havasalföld kapcsolatrendszerben használták: az orsovai út az Alföldre vezet, míg a Zsil és az Olt völgye Erdélyt és Havasalföldet köti össze. Ezen útvonalak egyébként régóta ismertek, már a római korban kiépítették őket.¹³

Az ide kapcsolható történelmi események vagy regionálisak és a magyar–havasalföldi viszonyrend-

isxodило передвижение крупных по численности групп людей и животных, ставившее предводителей перед схожими логистическими проблемами. Конечно же, большинство средневековых походов означало лишь участие нескольких тысяч солдат, однако, не имея других источников, мы вынуждены опираться на эти данные. К сожалению, маршруты военных походов в эпоху династии Арпадов в основном неизвестны. И, хотя короли династии много воевали за Галич, мы точно не знаем, какими маршрутами пользовались их войска. Мы обладаем относительно более точными познаниями только на период начиная с XIV в., однако и для этого времени данные не совсем подробны, а направление движения отрядов зачастую не известно. Несмотря на это, мы собрали перечень известных переходов отрядов войск через Карпаты. Окончанием рассматриваемого нами периода является конец XVII в., поскольку после него частота передвижения войск в этом регионе значительно уменьшается, а события XX в. из-за развития военного дела и инфраструктуры значительно меньше могут быть использованы в нашем анализе.

В дальнейшем мы рассмотрим основные маршруты, перевалы и ущелья. Помимо этих, местное население конечно же знало и использовало многие другие тропы и переходы, которые, однако, были непроходимы для больших масс людей. Их могли использовать лишь совершающие вылазку отряды в несколько сотен человек без серьезнойклади, поэтому эти места мы пока не упоминаем.¹¹ Переходы рассматриваются по группам, начиная с юго-запада.¹²

¹¹ Az erdélyi hágók katonapolitikai jellemzése: CHOLNOKY 1915, SZÁDECKY 1915.

¹² A történelmi példákat Bánlaky József munkájára támaszkodva soroljuk fel, figyelembe véve, hogy a mű éppen az útírányok tekintetében sokszor nem teljesen megbízható (BÁN-LAKY 1928–1942). Kristó Gyula munkáit is felhasználtuk, amelyek azonban éppen topográfiai kérdésekben kevésbé érzékenyek. Amennyiben egyes hadjáratokról külön tanulmányok születtek, akkor elsősorban azokra támaszkodtunk.

¹³ Dacia római úthálózatáról ld. ERDÉLY TÖRTÉNETE I., 57–60.

¹¹ Характеристика трансильванских перевалов с военно-политической точки зрения: CHOLNOKY 1915, SZÁDECKY 1915.

¹² Исторические примеры даны в соответствии с работой Й. Банлаки (BÁN-LAKY 1928–1942), хотя стоит принять во внимание тот факт, что маршруты, представленные в его труде не всегда достоверны. Так же были использованы работы Г. Кришто, который, однако, меньше внимания заострял именно на топографических вопросах. Поэтому при описании определенных военных походов мы в первую очередь опирались на отдельные специализированные статьи.

szerbe kapcsolódnak, vagy esetlegesek. A nikápolyi hadjárat során például Zsigmond seregei Orsova felé vonultak, de onnan nem Havasalföld felé fordultak tovább, hanem átkeltek a Dunán, és annak a déli partján haladtak keletre. A Havasalföld–Orsova–Karánsebes útvonal rendszeres használata az oszmán korhoz és a krími tatárokhoz köthető, akik elsősorban a megfelelő természeti és politikai környezet miatt választották ezt, dacára a jóval nagyobb távolságnak (érdekes módon a magyar hadszíntérre kirendelt havasalföldi román hadak nem vették igénybe ezt a lehetőséget).

Példák:

- 1241: Szübötej batur mongol seregei dél felé távoznak Erdélyből, a Vöröstorony- vagy a Töröcsvári-szoroson át.
- 1330: Laczkfi István főlovászmester Temesvárról indul Szörényvár bevétele.
- 1330: Az Argyas tájékról visszatérő magyar sereg kelepcebe kerül, talán a Tömösi-hágóban (VESZPRÉMY–SOMOGYI 2014).
- 1375: Zsigmond hadjárata Temesvárról Szörényen át Havasalföldre, majd visszatérése Szebenbe (a Vöröstorony-szoroson keresztül?) (KRISTÓ 1988, 168).
- 1395: Zsigmond támadása Havasalföld ellen, visszatéréskor az Orsova–Temesvár útvonalat használja (KRANZIERITZ 2016, 10–11).
- 1396: Zsigmond – talán a magyar sereggel – Nagyvárad, Temesvár és Karánsebes érintésével vonult Orsovára. Feltehetőleg erre vonult a nemzetközi sereg is. Orsovánál átkeltek a Duna jobb partjára (KRANZIERITZ 2015, 163–165). Mellékhadműveletként Stibor vajda Erdélyből bevonult Havasalföldre, útiránya ismeretlen, vagy az Olt völgyén, vagy a Töröcsvári-szoroson mehetett Nikápolyig (KRANZIERITZ 2015, 169).
- 1420: Támadás a Vulkán-hágón át Erdély ellen, Csáki Miklós vajda veresége Hátszegnél.
- 1425: Csáki Miklós erdélyi vajda benyomulása Havasalföldre. Egy másik seregrész Orsovánál száll táborba.
- 1438: A török–román seregek Szörénynél átkelnek a Dunán, majd Orsován és Karánsebesen áthaladva az erdélyi Vaskapu-hágón keresztül törnek be Erdélybe.

ПЕРЕХОДЫ В ЮЖНЫХ КАРПАТАХ (ДОЛИНА Р. ЧЕРНА: ВОСТОЧНЫЕ ВОРОТА; ДОЛИНА Р. ЖИЛ: ВУЛКАНСКИЙ ПЕРЕВАЛ; ДОЛИНА Р. ОЛТ: УЩЕЛЬЕ ВЁРЁШТОРОНЬ)

Один из классических путей в Карпатский бассейн ведет с юга, по южному (правому) берегу Дуная. Второй, расположенный на северном (левом) берегу реки, напротив, не пользовался из-за труднопроходимости этой территории: Валахия на севере граничит с чередой Карпатских гор, а на юге и западе с Дунаем. Таким образом, практически образуется тупик, в который можно войти только с востока и из которого можно выйти лишь по некоторым переправам через Дунай (Видин, Джурджу, Оршо́ва) или по ущельям Карпат (долины рек Черна, Жил и Олт), то есть возможности передвижения относительно ограничены. Южные переправы использовались в основном для движения между Венгрией (Трансильванией) и Валахией: оршовская дорога ведет на венгерский Альфельд, а долины рек Жил и Олт связывают Трансильванию и Валахию. Эти маршруты, кстати, известны давно, они были проложены еще в римский период.¹³

Исторические события, касающиеся Южных Карпат, либо региональны и входят в систему взаимосвязей между Венгрией и Валахией, либо случайны: например, в никопольском военном походе войска Сигизмунда Люксембургского дойдя до г. Оршо́ва повернули и оттуда пошли не через Валахию, а перейдя Дунай, направились по южному берегу реки на восток. Маршрут Валахия–Оршо́ва–Караншебеш в османский период регулярно использовался крымскими татарами, которые выбирали этот путь из-за соответствующих природных и политических условий, несмотря на значительно большее расстояние (примечательно, что отправленные на венгерский театр военных действий валахские-румынские войска этой возможностью не воспользовались).

¹³ О сети дорог в римской провинции Дакия см. ERDÉLY TÖRTÉNETE I., 57–60.

- 1442 március: Török támadás a Vöröstorony-szoroson (?) keresztül (PÁLOS FALVI 2001, 46; SZÉKELY 1921, 5).
- 1442 május: Hunyadi János havasalföldi hadjárata, visszatérés a Töröcsvári-szoroson keresztül (PÁLOS FALVI 2001, 52).
- 1479: Török támadás a Vöröstorony-szoroson keresztül (SZAKÁLY–FODOR 1998, 323).
- 1493: Török támadás a Vöröstorony-szoroson keresztül (SÓFALVI 2016).
- 1599: Mihály vajda második hadoszlopa Baba Novák vezetésével a Vöröstorony-szoroson tör be Erdélybe.
- 1658: A tatárok a Lugos–Karánsebes–Havasalföld útvonalon keresztül térnek haza az Alföldről (B. SZABÓ 2001, 264; BETHLEN 1993, 37; SZALÁRDI 1980, 455–456).
- 1664: A tatár kontingens Temesváron és Havasalföldön, valószínűleg a Karánsebes–Orsova útvonalon keresztül tér haza.

A DÉLKELETI ÁTJÁRÓK (TÖRCSVÁRI-SZOROS;
TÖMÖSI-HÁGÓ; BODZAI-SZOROS;
OJTOZI-SZOROS; BERECKI-HÁGÓ)

A Kárpátokon keresztül történő közlekedés egyik legfontosabb területe a hegység DK-i, nagy kanyarulata. Kívülről több irányból (ÉK-től DNy-ig) érkeztek ide utak, amelyek belül viszont lényegében egyetlen területre, a Barcaságba, illetve az azzal szorosan összefüggő Háromszékre vezettek. Ráadásul az itteni szorosok és hágók viszonylag könnyen átjárhatók és mindkét oldalról megközelíthetők. A terület közlekedési csomópont voltát a bejárható irányok is mutatják: az Ojtozi-szoros Moldva felé kínált kényelmes átjárást, a Bodza az Al-Duna, Szilisztra, és azon keresztül Konstantinápoly felé nyitott utat, a Tömösi-szoros egy másik fontos dunai átkelőhöz, a Gyurgyevóhoz vezető úton volt, a Töröcsvári-szoros pedig Havasalföld hagyományos központjai, Argyas, Hosszúmező és Tirgovistye, távolabbra tekintve pedig Vidin felé vezetett. Nem véletlen, hogy a Magyar Királyság balkáni akcióinak, továbbá a balkáni kereskedelemnek a kiindulópontja többnyire Brassó volt, és a DK felől érkező támadások elleni védekezés központját is jobbra itt rendezték be. Másfelől az Erdély elleni támadások is többnyire itt lépték át a Kárpátok koszorúját,

Примеры:

- 1241 г.: Монгольские войска Субэдэй-багатура покидают Трансильванию в южном направлении, через ущелье Вёрешторонь или Тёрчвар.
- 1330 г.: Главный конюх Иштван Лацкфи отправляется из г. Темешвар для взятия крепости Дробета-Турну Северин.
- 1330 г.: Венгерское войско, возвращающееся из краев Куртя де Арджеш, попадает в западню, может на перевале Тёмёш (VESZPRÉMY–SOMOGYI 2014).
- 1375 г.: Поход Сигизмунда Люксембургского из Темешвара в Валахию через Дробета-Турну Северин, откуда возвращается в Себен (через ущелье Вёрешторонь?) (KRISTÓ 1988, 168).
- 1395 г.: Сигизмунд Люксембургский нападает на Валахию, откуда возвращается по маршруту Оршо́ва–Темешвар (KRANZIERITZ 2016, 10–11).
- 1396 г.: Сигизмунд Люксембургский, может с венгерским войском, идет на г. Оршо́ва через Надьварад, Темешвар и Караншебеш. Вероятно по этому маршруту проходят и международные войска. У г. Оршо́ва они переправляются на правый берег Дуная (KRANZIERITZ 2015, 163–165). Трансильванский воевода Штибор (Сцибор) во время своего второго похода входит в Валахию. Направление его движения неизвестно, он шел до Никополя либо через долину р. Олт, либо через ущелье Тёрчвар (KRANZIERITZ 2015, 169).
- 1420 г.: Нападение на Трансильванию через Вулканский перевал. Войско воеводы Миклоша Чаки разбито у Хатсега.
- 1425 г.: Трансильванский воевода Миклош Чаки вторгается в Валахию, а другая часть венгерского войска разбивает лагерь у г. Оршо́ва.
- 1438 г.: Турецко-валашское войско пересекает Дунай у Дробета-Турну Северин, затем, задев г. Оршо́ва и Караншебеш, вторгается в Трансильванию через т.н. Трансильванские Железные Ворота, находящиеся между городами Караншебеш и Хатсег (не спутать с сужением в долине р. Дунай под названием Железные Ворота, находящимся между городами Оршо́ва и Дробета-Турну Северин – п.п.).
- Март 1442 г.: Турецкое нападение через ущелье Вёрешторонь (?) (PÁLOS FALVI 2001, 46; SZÉKELY 1921, 5).

nem véletlen, hogy a német lovagrend éppen itt kapott területeket. Hogy mennyi kockázatot jelentett ennek a területnek a védelme – éppen a sok átjáró miatt –, azt Thököly Imre 1690. évi akciói és a zernyesti csata mutatja: hiába rendelkezett a védelmet irányító Heissler generális viszonylag sok katonával, ha azokat el kellett osztania a számos potenciális átkelési pont között, s a tényleges támadás idején csak viszonylag csekély erővel az oldalán tudott szembenézni a támadókkal, és vereséget szenvedett (B. SZABÓ 2018, 138–140).

Példák:

- 1241: Egy mongol seregrész az Ojtozi-szoroson keresztül tör be Erdélybe, Brassóra.
- 1369: Lackfi János erdélyi vajda a Tömösi-hágón (?) keresztül támadja Havasalföldet.
- 1376–1377: Nagy Lajos király Lajk vajda lázadásai miatt felépítteti Törcsvárat.
- 1395 eleje: A moldvai hadjáratról visszatérő Zsigmond király Brassóban van, ami az Ojtozi-szoros használatát sejteti.
- 1395: Zsigmond serege brassói gyülekezőhelyéről támadja Havasalföldet, visszafelé a Törcsvári-szoroson át vonulnak.
- 1421: II. Murád szultán sereget küld Dán havasalföldi vajda megfenyítésére, amely azután a Tömösi-szoroson át Erdélybe tör és elpusztítja a Barcaságot.
- 1427: Március közepe táján Zsigmond király seregeivel átkelt a Törcsvári-szoroson és Hosszúmező mellett táborozott le, majd néhány hét múlva visszatért a Barcaságba.
- 1432: Egy török támadó sereg Evrenoszoglu Ali bég vezetésével, havasalföldi támogatással, Nikápoly felől tör be Erdélybe, a Barcaságba.
- 1438: Az erdélyi Vaskapu-hágó felől érkező török támadó sereg a Törcsvári-szoroson vonul vissza Havasalföldre.
- 1467: Mátyás király az Ojtozi-szoroson át vezet hadjáratot István moldvai vajda ellen.
- 1522: Szapolyai János erdélyi vajda a Tömösi-hágón keresztül ütött ki Havasalföldre, s ugyanott tért vissza, 6–8000 fős haddal (C. TÓTH 2012, 996).
- 1522 ősz: Szapolyai János hadjárata Havasalföldre a Törcsvári-hágón keresztül (C. TÓTH 2012, 1004, 1006).
- Май 1442 г.: Поход Яноша Хуньяди на Валахию, откуда он возвращается через ущелье Тёрчвар (PÁLOSFALVI 2001, 52).
- 1479 г.: Турецкое нападение через ущелье Вёрешторонь (SZAKÁLY–FODOR 1998, 323).
- 1493 г.: Турецкое нападение через ущелье Вёрешторонь (SÓFALVI 2016).
- 1599 г.: Вторая колонна войск воеводы Михаила (Храброго) под предводительством Бабы Новака вторгается в Трансильванию через ущелье Вёрешторонь.
- 1658 г.: Татары после вторжения возвращаются домой с венгерского Альфёльда по маршруту Лугош–Караншебеш–Валахия (B. SZABÓ 2001, 264; BETHLEN 1993, 37; SZALÁRDI 1980, 455–456).
- 1664 г.: Татарское войско возвращается через Темешвар и Валахию, скорее всего по маршруту Караншебеш–Оршова.

ЮГО-ВОСТОЧНЫЕ ПЕРЕХОДЫ (УЩЕЛЬЕ ТЁРЧВАР; УЩЕЛЬЕ ТЁМЁШ; УЩЕЛЬЕ БОДЗА; ПЕРЕВАЛ ОЙТУЗ; БЕРЕЦКИЙ ПЕРЕВАЛ)

Самая важная территория для перехода через Карпаты – большой изгиб хребта на юго-востоке. Дороги, которые ведут к нему из различных направлений (с СВ до ЮЗ), пройдя Карпаты, попадают практически на единственную территорию, в регион Барцашаг и в тесно связанный с ним Харомсек. Вдобавок, до здешних перевалов и ущелий сравнительно просто добраться и пересечь их. То, что эта территория являлась транспортным узлом, показывает и выбор проходимых дорог – перевал Ойтуз предлагал удобный проход в сторону румынской Молдавии, долина р. Бодза открывала путь к Нижнему Подунавью, Силистре и Константинополю, дорога через ущелье Тёмёш вела к другой важной переправе через Дунай, к Джурджу, а через ущелье Тёрчвар можно было выйти к историческим центрам Валахии (Куртя де Арджеш, Кымпулунг, Тырговиште), и если смотреть дальше, то и к Видину. Не случайно, что исходная точка балканских военных действий, а также балканской торговли Венгерского королевства была сконцентрирована, в основном, в близлежащем Брашове. Центр обороны от нападений с ЮВ был основан здесь же. С другой стороны, в большинстве случаев и при нападе-

- 1550: Ștefan Rareș vezetésével a moldvai sereg az Ojtozi-szoroson át nyomul Erdélybe.
- 1576: Báthory István az Ojtozi-szoroson át vonul ki a lengyel trón elfoglalására.
- 1595: A Brassónál gyülekező tekintélyes, több tízezer fős keresztény had Tirgovistyére vonul, a Tömösi- vagy a Törösvári hágón keresztül (DEMÉNY 1977, 52–53).
- 1599: Mihály vajda a Bodzánál kel át seregeivel „*roppant szélben viharban*” (DEMÉNY 1977, 92).
- 1600: Mihály vajda támadása Moldva ellen a Barcaságból, Kézdivásárhelyen keresztül, az Ojtozi-szoroson át.
- 1612 nyara: Madzsaroglu Ali szilisztrai pasa Tirgovistyéről vonul a Barcaság ellen.
- 1613 ősze: Madzsaroglu Ali szilisztrai pasa Havasalföldről a Barcaságon át vonul be Erdélybe, hogy támogassa Bethlen Gábort.
- 1621: A Bethlen támogatására küldött, Kantemir mirza vezette 10 000 fős tatár sereg Bodzavásárához érkezik, ahonnan Háromszékre kíván továbbmenni. Mivel elkésett a hadjáratú idényből, visszafordítják.
- 1623: 6 000 fős tatár segélyhad érkezik Bethlen támogatására a Bodzai-szoroson keresztül (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
- 1658: A havasalföldi vajda és a tatár kán a Bodza felől érkezik Erdélybe a II. Rákóczi György elleni büntetőhadjárat keretében (B. SZABÓ 2001, 250–251).
- 1663: A tatár kán fia és a moldvai vajda a Bodzán és a Barcaságon keresztül vonul Újvár ostromához (BETHLEN 1993, 156, 163).
- 1690: Thököly Imre és több tízezer fős serege a Törösvári-szoroson tör át Erdély felé.
- 1707: A székely sereg az Ojtozi-szoroson vonul vissza Moldvába Rabutin császári serege elől.

A KELETI-KÁRPÁTOK ÁTJÁRÓI (KÁSZONI ÁTJÁRÓ, ÚZ VÖLGYE, GYIMESI-SZOROS, BÉKÁS-SZOROS [= GYERGYÓI ÚT], BORGÓI-HÁGÓ, RADNAI-HÁGÓ)¹⁴

Ezen átjárók a kelet-erdélyi medencékbe – Kászónba, Csikba, Gyergyóba – vagy Beszterce és Naszód felé vezettek. Míg az átjárók Erdély felől nézve nem

нии на Трансильванию Карпаты пересекались именно в этом регионе. Не случайно Тевтонский орден получил земли именно здесь. О том, какому риску подвергалась эта территория из-за множества переходов, наглядно свидетельствуют военные действия Имре Тёкёли и битва при Зэрнешти 1690 г. Хотя управляющий обороной генерал Хайслер имел сравнительно большое войско, ему пришлось распределять их между множеством потенциальных пунктов-точек проходов, а в момент реальной опасности генерал взглянул в лицо врага со сравнительно небольшим количеством сил, что и привело к его поражению (B. SZABÓ 2018, 138–140).

Примеры:

- 1241 г.: Часть монгольских войск нападает на Трансильванию, на Брашов через перевал Ойтуз.
- 1369 г.: Трансильванский воевода Янош Лацкфи нападает на Валахию через ущелье Тёмеш (?).
- 1376–1377 гг.: Венгерский король Людовик I Великий строит крепость Тёрчвар из-за восстания валашского воеводы Владислава I.
- Начало 1395 г.: Возвращающийся из молдавского военного похода король Сигизмунд Люксембургский находится в Брашове, что предполагает использование перевала Ойтуз.
- 1395 г.: Войско Сигизмунда Люксембургского отправляется из пункта сбора в Брашове и нападает на Валахию. На обратном пути они идут через ущелье Тёрчвар.
- 1421 г.: Султан Мурад II направляет войско для наказания валашского воеводы Дана, которое затем вторгается в Трансильванию через ущелье Тёмеш и опустошает регион Барцашаг.
- 1427 г.: Где-то в середине марта Сигизмунд Люксембургский проходит через ущелье Тёрчвар и разбивает лагерь рядом с Кымпулунг, а через несколько недель возвращается в Барцашаг.
- 1432 г.: Турецкое войско под предводительством Али-бея Эвреносоглу и с поддержкой Валахии нападает на Трансильванию, на Барцашаг со стороны Никополя.
- 1438 г.: Прибывающее со стороны т.н. Трансильванских Железных Ворот турецкое войско отступает назад в Валахию через ущелье Тёрчвар.

¹⁴ Általános jellemzésük: VOFKORI 2009.

tűnnek túlságosan magasnak, kívülről, Moldva felől a Kárpátok már-már áthatolhatatlan falként emelkednek az utazó előtt. Az átjutás ezen túlmenően is bonyolult: a hegység nagyon szélesen terpeszkedik, a hágókra való fel- és lejutás hosszadalmas, gyakran nem is egyetlen átkelési pontról, hanem több, egymás utáni hágóról beszélhetünk. Ráadásul kelet felől érkezve a kis erdélyi medencék csupán pihenőhelyül szolgálhatnak, nagyobb tömeg befogadására alkalmatlanok.

A történeti forrásokból nem sok olyan eseményt ismerünk, amely során nagyobb sereg éppen itt kelt volna át. A térség határvédelméről nem véletlenül írja Botár István: „*Nincs arra vonatkozó adatunk, hogy bármikor a jelzett századokban, jelentősebb hadtest keletről felvonult volna a térségben és megkísérelt volna betörni, áthaladni a Csiki-medencén.*” (BOTÁR 2018, 76). Az itteni átjárók inkább kisebb utaknak, ’ösvényeknek’ számítottak, amin ugyan néhány száz fős portyázó seregek át tudtak járni, de komolyabb hadjáratra nem voltak alkalmasak.

Nagyobb tömegek – ritkán – csak a Radnai- és Borgói-hágókon keltek át. A szinte teljesen járhatatlannak tűnő, nagyon hosszú felfelé és lefelé vezető szakasszal bíró hágórendszert használták például Kadan mongoljai 1241 márciusában, 1849 elején pedig itt szorították a Kárpátokon kívülre a Habsburg erőket Bem tábornok csapatai, s ugyanezek – jelentős orosz támogatással – ugyanitt tértek vissza.

Példák:

- 1230: Béla herceg hadjárata Halics ellen Erdélyből.
- 1231: Béla herceg hadjárata Halics ellen Erdélyből.
- 1233: II. András hadjárata Halics ellen Erdélyből.
- 1241: Az egyik mongol sereg Kadan vezetésével valószínűleg a Radnai-hágón keresztül tör rá Radnára, majd Besztercére.
- 1658: Moldvaiak és kozákok betörnek Gyergyóba, de vereséget szenvednek (VESZELY 1860, 147).
- (1849 január: A Grotenhjelms vezette orosz-osztrák csapatok [kb. 12 000 fő] a Radnai- és Borgói-hágón keresztül törnek át Beszterce felé.)

- 1467 г.: Король Матьяш I ведет военный поход против молдавского воеводы Стефана III Великого, проходя через перевал Ойтуз.
- 1522 г.: Трансильванский воевода Янош Запойяи вторгается в Валахию через ущелье Тёмеш и по нему же возвращается со своим многотысячным войском (С. Тóтн 2012, 996).
- Осень 1522 г.: Военный поход Яноша Запойяи на Валахию через ущелье Тёрчвар (С. Тóтн 2012, 1004, 1006).
- 1550 г.: Молдавское войско под предводительством Стефана Рареша вторгается в Трансильванию через перевал Ойтуз.
- 1576 г.: Трансильванский воевода Иштван Батори отправляется занять польский трон через перевал Ойтуз.
- 1595 г.: Собирающееся у Брашова большое христианское войско, состоящее из нескольких десятков тысяч солдат, отправляется к г. Тырговиште через перевал Тёмеш или Тёрчвар (DEMÉNY 1977, 52–53).
- 1599 г.: Воевода Михаил (Храбрый) переправляется со своим войском «в огромном вихре, ветре» через Бодзу (DEMÉNY 1977, 92).
- 1600 г.: Воевода Михаил (Храбрый), отправляясь из Барцашага через г. Кездивашархей и перевал Ойтуз, нападает на территорию румынской Молдавии.
- Лето 1612 г.: Силистрийский Али-паша Маджароглу выступает на Барцашаг из г. Тырговиште.
- Осень 1613 г.: Силистрийский Али-паша Маджароглу направляется в Трансильванию из Валахии через Барцашаг, чтобы поддержать Габора Бетлена.
- 1621 г.: Десятитысячное татарское войско Кантемир-мурзы, посланное поддержать Габора Бетлена, прибывает к г. Буззу, откуда собирается идти дальше на Харомсек, но, поскольку они опоздали и военный сезон закончился, их отправляют назад.
- 1623 г.: Шеститысячное татарское вспомогательное войско прибывает на помощь Бетлену через ущелье Бодза (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
- 1658 г.: Карательный поход валашского воеводы и татарского хана против Дьёрдя II Ракоци. Они прибывают в Трансильванию через ущелье Бодза (B. SZABÓ 2001, 250–251).

AZ ÉSZAKKELETI ÁTJÁRÓK (VERECKEI-HÁGÓ,
UZSOKI-HÁGÓ, TATÁR-HÁGÓ)

A minket érdeklő irányok közül a Kárpátok legalacsonyabb, legkevésbé meredek, ugyanakkor viszonylag keskeny szakasza az ÉK-i részen van. A 12. századtól uralkodói és püspöki központként működő Halics felé, ahol honfoglaló magyar leletek is előkerültek („ŐSEINKET FELHOZÁD...” 1996, 438), a Vereckei-hágón lehetett a legkönnyebben kijutni, míg az Uzsoki hágó inkább Przemysł és Jarosław felé vezetett. (E két városba viszont a még könnyebben átjárható, és a Magyar Királyság centrumából rövidebb utat kínáló Duklai-hágón keresztül is el lehetett jutni.) A felvonulást ráadásul mindkét oldalon jelentős vízfolyások támogatják: belül a Tisza, kívül pedig a Dnyeszter és mellékvizei vezetnek az átjárókhöz. (Az Uzsoki-hágóhoz belülről az Ung, kívülről a Szan illetve a Dnyeszter, a Vereckei-hágóhoz belülről a Latorca, kívülről a Sztrij, a Tatár-hágóhoz belülről a Tisza, kívülről a Prut vezet.) Mindez persze nem azt jelenti, hogy könnyű lenne az átkelés, mégis számos esetben éppen erre vezettek a hadjáratok. Árpád-házi uralkodóink erre vonultak, amikor Halics trónjéért harcoltak (jóllehet a pontos útvonalakról gyakorlatilag nem rendelkezünk információkkal),¹⁵ és itt tört be Batu kán főserege is. Talán meglepő, de a Kárpát-medence középső részei felé tartó krími tatárok nem használták ezen átkelőket, annak ellenére, hogy erre vezetett volna a legrövidebb út: a hágók előtt és mögött ellenséges terület feküdt, ami erősen kétségessé tette volna vállalkozásuk sikerét (az egyetlen kivételt II. Gázi Giráj kán 1596. évi felvonulása jelentette, speciális politikai körülmények között). A hágók – köztük az Orosz kapu névvel említett vereckei – használatának intenzitását a 12–13. századi gyakori hadakozások mutatják.

Példák:

- 1099: Kálmán veresége Przemysłnál.
- 1123: II. István hadai Jarosław mellett.
- 1138: II. Béla serege Jarosław mellett.
- 1150: II. Géza hadjárata.
- 1152: II. Géza hadjárata.

1663 г.: Сын татарского хана и молдавский воевода подходят к осаждаемой крепости Эршекуйвар через ущелье Бодза и регион Барцашар (BETHLEN 1993, 156, 163).

1690 г.: Имре Тёкёли и его войско, насчитывающее более десяти тысяч солдат, вторгаются в Трансильванию через ущелье Тёрчвар.

1707 г.: Войско секеев отступает перед императорскими войсками Рабютена через перевал Ойгуз.

ПЕРЕХОДЫ В ВОСТОЧНЫХ КАРПАТАХ (КАСОНСКИЙ ПЕРЕВАЛ, ДОЛИНА Р. УЗ, ПЕРЕВАЛ ДЪИМЕШ, УЩЕЛЬЕ БЕКАШ [= ПУТЬ ЧЕРЕЗ БАССЕЙН ДЪЕРДЬО], ПЕРЕВАЛ БОРГО, ПЕРЕВАЛ РОДНА)¹⁴

Эти переходы вели либо в восточно-трансильванские бассейны (Касон, Чик, Дьердьо), либо в Бестерце и Насод. Если со стороны Трансильвании эти проходы не кажутся особенно высокими, то извне, со стороны румынской Молдавии Карпаты возвышаются перед путешественником почти отвесной стеной. Переход сложен и по другим причинам. Горы располагаются слишком широко, восхождение и спуск по ним зачастую могут сильно затягиваться, к тому же, зачастую речь идет не об одном переходе, а о нескольких перевалах, расположенных последовательно, один за другим. Вдобавок, если идти с востока, то небольшие трансильванские бассейны могут служить лишь местом привала, они не подходят для приема большего количества человек.

Письменные источники сообщают о немногих подобных событиях, когда большое войско пыталось пройти именно здесь. О защите границ этой территории не случайно пишет И. Ботар следующее: «У нас нет данных о том, что когда-либо в упомянутые столетия значительное по численности войско вторгалось бы на эту территорию с востока и пробовало бы пересечь бассейн Чик.» (BOTÁR 2018, 76). Эти переходы скорее считались относительно узкими дорогами, «тропами», по которым могли пройти только небольшие, совершающие вылазки отряды в несколько сот человек, для передвижения значительных войск они не подходили.

¹⁵ A hadjáratokról ld. FONT 2005, FONT–BARABÁS 2018.

¹⁴ Обобщающее описание о них: VOFKORI 2009.

- 1205: II. András hadjárata Przemyśl ellen.
 1207: II. András hadjárata Halics ellen.
 1208: II. András hadjárata Halics ellen.
 1210/1211: II. András hadjárata Halics ellen.
 1211: II. András hadjárata Halics ellen.
 1211/1212: II. András hadjárata Halics ellen.
 1214: II. András hadjárata Halics ellen.
 1215: II. András hadjárata Halics ellen.
 1219: II. András hadjárata Halics ellen.
 1224/1225: II. András hadjárata Halics ellen.
 1227: II. András hadjárata Halics ellen.
 1241: Batu kán az Orosz kapun tör be Magyarországra, és Munkácshoz megy. Spalatói Tamás szerint 40 000 fejszés vonul csapatai előtt.
 1245: Jarosław ostroma.
 1285 eleje: Tatár betörés a Vereckei-hágón át Magyarországra.
 1596: II. Gázi Giráj krími tatár kán jelentős – talán 30 000 fős – hadserege a Dnyeszter jobb partján vonul fel, majd a Nagy-ág mellett ereszkednek le Huszthoz. Egy másik csapattest Vereckénél kel át a Kárpátokon (IVANICS 1994, 62, 65–70).
 1623: A Bethlen Gábor mellé érkező tatár segítség-hadat Szilágysomlyótól Máramaroson keresztül küldik haza (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
 1657: II. Rákóczi György hadserege Visk felől kel át a hegységen Sztrij felé, vagy a Vereckei-, vagy a Toronyai-hágót használva.

A fenti történeti példák néhány ezres, legfeljebb néhány tízezres seregek mozgásáról számolnak be, amelyek a magyar honfoglalók létszámának minimumával érhetnek fel csupán, mégis számos tanulsággal járnak, ezért a továbbiakban ezeket tekintjük át.

A fenti gyűjtésből jól látszik, hogy a hágók/hágócsoportok terheltsége nem azonos. Ezt egyfelől a tényleges használhatóság, másfelől a forrásadottságok, harmadrészt pedig a politikai közeg változásai okozzák: nagyobb seregek csak arrafelé vonulnak, amerre háborús feszültségek adódnak. Az ÉK-i átjárókat elsősorban az Árpád-korban, főképp a 12–13. században használták, a halicsi érdekeltségek miatt. A D-i és DK-i hágók és szorosok a Magyar Királyság balkáni politikájának erősödésével párhuzamosan kaptak nagyobb jelentőséget. Az Oszmán Birodalom a hozzá vazallusként kö-

В этой части Карпат редко проходили более крупные группы, и то только через перевалы Родна и Борго. Эту систему хребтов, кажущуюся совершенно непроходимой из-за очень длинных склонов, ведущих вверх и вниз, к примеру, пересекали монголы под предводительством Кадана в марте 1241 г., а в начале 1849 г. войска генерала Бема сумели вытеснить силы Габсбургов за Карпаты именно в этой точке, чтобы затем, последние, со значительной русской поддержкой, вернулись по этому же пути.

Примеры:

- 1230 г.: Поход герцога Белы против Галича из Трансильвании.
 1231 г.: Поход герцога Белы против Галича из Трансильвании.
 1233 г.: Поход Андраша II против Галича из Трансильвании.
 1241 г.: Монгольское войско под предводительством Кадана нападает на поселения Родна и Бестерце, перейдя, скорее всего, через перевал Родна.
 1658 г.: Молдаване и казаки вторгаются в бассейн Дьердьо, но терпят поражение (VESZELY 1860, 147).
 (Январь 1849 г.: Русско-австрийские войска под предводительством Гротенгельма [ок. 12 тысяч человек] переходят через перевалы Родна и Борго и идут в направлении Бестерце.)

СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫЕ ПЕРЕХОДЫ (ВЕРЕЦКИЙ ПЕРЕВАЛ, УЖОКСКИЙ ПЕРЕВАЛ, ЯБЛУНЕЦКИЙ ПЕРЕВАЛ)

Из интересующих нас направлений самый низкий, пологий участок Карпат, который, в то же время, является и относительно узким, находится на СВ. Через Верецкий перевал было удобнее всего добраться до Галича, который с XII в. был княжеским и епископским центром, и в окрестности которого обнаруживались археологические находки, связываемые с венграми-завоевателями („ŐSEINKET FELHOZÁD...” 1996, 438). А Ужокский перевал вел скорее всего в сторону городов Перемышль и Ярослав. (Однако в эти два города можно было попасть и по более доступному Дуклинскому перевалу, который для отпра-

tődő két román vajdaság és Erdély között sajátos geopolitikai helyzetet teremtett, ami megint csak a D-i hágók szerepét növelte. Azonban ezen adottságok figyelembevételével is szembetűnő különbségek mutatkoznak az egyes hágók, hágócsoportok használatában.

Szemléletes példát kínálnak erre azok az akciók, amikor az oszmánok harapófogóba kívánták szorítani Erdélyt (1658, 1661). Az Isztambulból érkező főseregek mindig hatalmas kerülővel, az Alföld felől indultak támadásra: Belgrádnál vagy Szendrőnél keltek át a Dunán, majd Temesvár és Karánsebes érintésével az erdélyi Vaskapu-hágón keresztül érték el a célterületet. Ezzel párhuzamosan egy kisebb seregetest, amely főleg tatárokból, románokból és esetleg a szilisztrai pasa katonaságából állt, a Barcaság felől indult támadásra. A Déli-Kárpátok átjáróit viszont rendre elkerülték. Hasonló a helyzet keleten is: a hosszú közös határ ellenére az erdélyi–moldvai konfliktusok idején az Ojtozi-szorost használta mindkét fél, a többi keleti hágón nagyobb seregek nem keltek át. Összességében a Keleti-Kárpátok átjárói kifejezetten szegényes adatsorokkal tűnnek ki, míg az átjárhatóság és az áteresztőképesség szempontjából legfontosabbnak az ÉK-i és DK-i hágókrok látszanak.

Lényeges – bár cseppet sem meglepő – tanulság, hogy az átkelők kiválasztásában a földrajzi szempontok mellett a politikai megfontolások legalább ugyanolyan súllyal estek latba. A krími tatárok számára a legrövidebb felvonulási út a hódoltságba az ÉK-i hágókon vagy Erdélyen keresztül vezetett volna. Csakhogy a lengyel határvidék közelsége, valamint Felső-Magyarország ingatag helyzete, az ott jelen lévő királyi – Habsburg – helyőrségek cseppet sem tették kívánatosá ezt az útvonalat. Erdély ugyan szövetséges volt, de sikeresen lobbizott a tatár hadak 'elterelésének' ügyében, és úgy tűnik, hogy az erdélyiek ellenében szintén nem volt célszerű megkísérelni az áthatolást. Maradt a sokkal hosszabb, de biztonságos havasalföldi útvonal. Az elv egyszerű: a természeti környezet támasztotta nehézségeket lehetőleg a legbékésebb politikai környezetben célszerű legyőzni.

Fontos, hogy az átjárók esetleges védelme még viszonylag gyenge védekező fél esetében is sikeres lehet, másfelől az átkelés viszonylagosan erős áthaladó sereg esetén is óriási veszteségekkel járhat.

ляющихся из центра Венгерского королевства являлся еще и более коротким путем.) Восходу по склонам с обеих сторон помогают также и значительные водотоки: к проходам со стороны Карпатского бассейна ведет р. Тиса, а извне – р. Днестр с ее оттоками. (К Ужокскому перевалу изнутри ведет р. Уж, а извне – Сан и Днестр, к Верецкому перевалу изнутри – р. Латорица, а извне – Стрый, а к Яблунецкому перевалу изнутри – р. Тиса, а извне – Прут.) Все это, конечно же, не облегчает передвижения. Но, все же, во многих случаях, переходы войск имели место именно здесь. Короли династии Арпадов проходили тут, когда воевали за галицкий трон, хотя информации о точных маршрутах этих походов практически не сохранилось.¹⁵ Кроме этого, главное войско хана Батые также перешло Карпаты в этой точке. Хотя это и удивляет, но крымские татары, направляясь к центральной части Карпатского бассейна, не использовали эти переходы, хотя самый короткий маршрут пролегал именно здесь: перед перевалами и за ними располагались вражеские территории, что сильно снижало шансы на успех похода (единственным исключением был набег крымского хана Газы II Герая в 1596 г., но это объясняется особенными политическими условиями). Об интенсивности использования перевалов, в том числе и названного также Русскими воротами Верецкого перевала говорят частые военные походы XII–XIII вв.

Примеры:

- 1099 г.: Поражение венгерского короля Кальмана I у Перемышля.
- 1123 г.: Войска Иштвана II находятся под Ярославом.
- 1138 г.: Войска Белы II находятся под Ярославом.
- 1150 г.: Поход Гезы II.
- 1152 г.: Поход Гезы II.
- 1205 г.: Поход Андраша II против Перемышля.
- 1207 г.: Поход Андраша II против Галича.
- 1208 г.: Поход Андраша II против Галича.
- 1210/1211 гг.: Поход Андраша II против Галича.
- 1211 г.: Поход Андраша II против Галича.
- 1211/1212 гг.: Поход Андраша II против Галича.

¹⁵ О военных походах см. FONT 2005, FONT–BARABÁS 2018.

Előbbire jó példa az Árpád-vonal – egészen más technikai körülmények között zajló, de mégiscsak a természeti környezetre támaszkodó – védelme a II. világháború idején. A vizsgált időszakban a Kárpátokon való átkelés során Nagy Lajos vagy Zsigmond seregei komoly veszteségeket szenvedtek. Az átkelés tehát nagyon is kockázatos volt, amit egy hadvezérnek alaposan meg kellett gondolnia. A nehezebben járható hágók egyértelműen jóval nagyobb kockázatot jelentettek, ezért kevesebbet is használták őket. E tekintetben meglehetősen egyértelmű, hogy a DK-i (barcasági) és az ÉK-i (kárpátaljai) hágók kínálták a legbiztosabb átjutási lehetőséget, míg a Keleti-Kárpátok hágóit lényegében nem használták, s a déli szorosokat is csak viszonylag ritkán.

További tanulság, hogy egy viszonylag nagyobb, együtt mozgó tömeg nem tud egyetlen hágón átjutni. A tatárjárás során három támadási pontról volt szó: a vereckeiről, az ojtoziról és egészen kivételesen a Borgói-/Radnai-hágóról. Ezt persze írhatjuk a stratégia számlájára, de akár az átkelés nehézségeinek rovására is. II. Gázi Giráj krími tatár kán 1594-ben seregét két részre osztotta, az egyik a Vereckei-, a másik pedig a Tatár-hágón keresztül tört át, és a Tisza partján találkoztak. Nagyobb tömeg esetén tehát nem egy-egy hágóval, hanem inkább átjáró-csoporttal érdemes számolnunk. Stratégiai szempontból természetesen az a szerencsés, ha ezek egy régióba esnek. Esetünkben megint csak két ilyen csoport jöhet szóba, a DK-i és az ÉK-i.

Kamatoztatható-e mindez a honfoglalásra vonatkozóan? A földrajzi környezet alapvetően nem változott meg, az emberi művelés által érintett területek nagysága viszont bizonyosan nőtt a középkor folyamán. A hágókon éppoly nehéz lehetett átkelni, a lakott/művelt területek közötti távolság azonban némiképp csökkent. A honfoglalók tehát nehezebb helyzetben lehettek, mint a néhány száz évvel későbbi hadvezérek, ezért még inkább rászorulhattak a könnyebb átjárók használatára.

Mint említettük, az átjárók kiválasztásában a geopolitikai helyzet is komoly szerepet játszott. Hogy a honfoglalás idején ez milyen is lehetett, arról nagyon szerény elképzelésekkel rendelkezünk. Annak nem sok nyoma van, hogy belső ellenállással, hágóvédelemmel kellene számolnunk. Az

- 1214 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1215 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1219 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1224/1225 гг.: Поход Андраша II против Галича.
 1227 г.: Поход Андраша II против Галича.
 1241 г.: Хан Батый вторгается в Венгрию через Русские ворота в направлении Мукачево. По свидетельству Фомы Сплитского перед его войском идет 40 тысяч воинов-топорщиков.
 1245 г.: Осада Ярославла.
 Начало 1285 г.: Вторжение монголов в Венгрию через Верецкий перевал.
 1596 г.: Крымско-татарский хан Газы II Герай со значительным войском, насчитывающим, вероятно, 30 тысяч солдат, идет по правому берегу Днестра, а потом спускается к Хусту вдоль р. Рика. Другая маленькая группа воинов переходит Карпаты по Верецкому перевалу (IVANICS 1994, 62, 65–70).
 1623 г.: Прибывающее на подмогу Габору Бетлену татарское вспомогательное войско отправляют домой из Силадьшомйо через Марамарош (BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980, 186–187).
 1657 г.: Войско Дьёрдя II Ракоци переходит через Карпаты около Вышково, направляясь в сторону р. Стрый, используя либо Верецкий, либо Торуньский перевал.

Вышеупомянутые исторические примеры свидетельствуют о передвижении войск численностью в несколько тысяч, в крайнем случае в несколько десятков тысяч человек, число которых достигает лишь относительного минимума от численности венгров-завоевателей. Но и эти примеры позволяют сделать несколько выводов.

Перечисленные события говорят о том, что перевалы и группы перевалов использовались в разной степени. Во-первых, это объясняется действительной проходимостью перевалов, во-вторых – количеством и детальностью письменных источников, а в-третьих – изменениями на политической арене, поскольку войска большой численности отправляются только туда, где выявляется военная напряженность. Северо-восточными перевалами пользовались в первую очередь в эпоху династии Арпадов, особенно в XII–XIII вв., в связи с интересами в Галиции. Южные и юго-восточные перевалы и ущелья стали более значимыми в связи

egyetlen kivételt a 14. századi krónikakompozícióban olvasható történet képezi, ami a hegyek közt a besék támadásáról emlékezik meg. Amennyiben azonban a vadászmadarak itt a besenyőket jelképezik, akkor a támadás nem az átvonuláshoz, hanem annak előtörténetéhez sorolandó. A Kárpátok előterében egyetlen komoly államalakulatról tudunk, a dunai bolgárokéről, akikkel ráadásul a magyarok komoly konfliktusokba keveredtek, és voltaképpen a velük való összecsapás indította meg a szállásváltáshoz vezető folyamatot is. A küzdelem valós volumene nem világos, a hatalmas pusztításokról szóló beszámolókat óvatosan kell kezelnünk. Ha azonban komolyan számolunk azzal, hogy a bolgárok a Dunától északra is erős pozíciókkal bírtak, netán Dél-Erdélyt is megszállva tartották (KATONA KISS 2010), akkor a honfoglalás déli útvonalaival kevésbé tekinthetjük valószínűnek, és ehhez még csak komoly bolgár fegyveres erővel vagy határvédelemmel sem kell számolnunk: a jelenlét pusztító ténye, a támadás lehetősége elegendő lehet más útvonalak preferálásához (ahogyan ezt a krími tatárok esetében láttuk).

Északi irányban viszont nem tudunk semmiféle magasabb szinten szervezett közösségről, ráadásul jó eséllyel éppen erre éltek azok a szlávok, akiket a magyarok előszeretettel fosztogattak és adóztatnak. A terep és a közeg nyilván jól ismert és bejárt volt. (A térség ezirányú kapcsolatrendszerét remekül mutatják a Lengyelországba vezető krími tatár portyautak, hiszen a tatárok tulajdonképpen 'Etelközből' indultak el [B. SZABÓ 2004].) Nem lehetetlen, hogy a frank beháborúban szerepet vállaló magyar portyázók¹⁶ is ezeken a hágókon haladtak át – érdemes szem előtt tartani, hogy Batu portyázói milyen sebességgel értek Pest alá. Ezenkívül az is figyelemre méltó tényező, hogy a déli utaknál jónéhány komolyabb folyón, a Duna bal parti mellékvízein kell átkelni, míg észak felé a Dnyeszter mellett felfelé haladva viszonylag könnyen el lehet jutni az ÉK-i hágócsoporthoz.

Összefoglalva a fentieket a Kárpátok keleti átjárói közül a legkönnyebb és legrövidebb átvonulást az ÉK-i hágócsoporthoz biztosítja, és ismereteink

s megerősítik a balánok politikai szerepét a magyarok átvonulása során. A Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött, és a Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött. A Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött, és a Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött.

s megerősítik a balánok politikai szerepét a magyarok átvonulása során. A Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött, és a Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött. A Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött, és a Balánok politikai szerepe a magyarok átvonulása során megerősítődött.

Sхожая ситуация наблюдается и на востоке – несмотря на наличие длинной общей границы, во времена трансильванско-молдавских конфликтов обе стороны использовали перевал Ойтуз, а через остальные восточные перевалы крупные войска не проходили. Таким образом, перевалы Восточных Карпат выделяются явно скромными данными, в то время как самыми важными, с точки зрения проходимости и пропускаемости, кажутся северо-восточные и северо-южные группы перевалов.

Напрашивается существенный и вполне обоснованный вывод, что помимо географических факторов на выбор места перехода влияли и, по меньшей мере с той же силой, политические обстоятельства. Для крымских татар самым коротким маршрутом в Османскую Венгрию был путь через северо-восточные перевалы или через Трансильванию. Однако, близость пограничной территории Польши, зыбкая ситуация в северо-восточной части Королевской Венгрии и стоящие там королевские (габсбургские) посты делали этот маршрут совсем непривлекательным. Тем более, что, хотя Трансильвания и была их союзником, она проводила успешное лоббирование интересов, направленное на «оттеснение» татарских войск, и, как нам кажется, татарам не стоило

¹⁶ 862-ben ismeretlen helyen a Keleti Frank Királyság ellen, 881-ben a Bécsi-medencében, 892-ben a morvák ellen, 894-ben a frankok ellen, Pannóniában.

szerint geopolitikai tekintetben is ezek voltak előnyösebbek a honfoglalás idején, ráadásul egyértelmű írásos adataink is csak erről a hágócsopotról vannak. A krónikakompozícióban szereplő erdélyi útirány leginkább a barcasági (déleleti) hágókra érthető, míg a Keleti-Kárpátok átjáróinak használata a történeti példák fényében nagy valószínűséggel kizárható. A geopolitikai körülmények azonban a barcasági átkelés felvetését sem támogatják, ahogy a déli hegylánc szorosai és hágói esetében sem. Mindezek alapján úgy gondolom, cseppet sem zárható ki, hogy Anonymus valós hagyományokat közölt, a millennium idején pedig a politika jól szavazott, amikor a honfoglalás földrajzi szimbólumát Vereckénél jelölte ki.

пробовать переправляться через Трансильванию вопреки воле местной власти. Таким образом, им пришлось выбрать гораздо более длинный, но безопасный маршрут через Валахию. Принцип был прост – трудности, создаваемые природными условиями, целесообразнее преодолеть в как можно более мирном политическом контексте.

Важно отметить, что защита проходов через Карпаты может быть успешной даже со значительно слабой обороной, в то время как сравнительно более сильное проходящее войско может потерпеть значительный урон. Наглядный пример первого – защита Линии Арпада во время Второй Мировой войны, которая осуществлялась, правда, с учетом технических новшеств, но все же основалась на естественных природных условиях региона. В рассмотренный нами период, войска Людовика I Великого или Сигизмунда Люксембургского потерпели значительные потери, переходя через Карпаты. Переход, следовательно, был очень рискован, что побуждало предводителей войск основательно взвешивать ситуацию. Те перевалы, которые было труднее преодолеть и которые однозначно представляли гораздо больший риск, использовались реже. В этом плане однозначно то, что юго-восточные (в регионе Барцашаг) и северо-восточные (закарпатские) перевалы представляли самые безопасные маршруты, тогда как перевалы Восточных Карпат практически не использовались, а южные ущелья проходились сравнительно редко.

Другой вывод, к которому мы пришли, связан с тем, что сравнительно большая, движущаяся одновременно группа людей не может пройти через один перевал. Во время монгольского нашествия использовалось три из них – перевалы Верецке, Ойтуз, и, в качестве исключения, перевал Борго/Родна. Конечно, это можно приписать и стратегии, и трудности перехода. Крымско-татарский хан Газы II Герай в 1594 г. разделил свое войско на две части, одна переходила через Верецкий, а другая через Яблунецкий перевалы, потом они встретились на берегу р. Тиса. Таким образом, в случае большей группы людей, следует считаться не с одним, а с несколькими перевалами. Конечно, со стратегической точки зрения лучше, если эти перевалы находятся в одном регионе. В нашем случае

опять же существует лишь два таких – юго-восточная и северо-восточная группы перевалов.

Можно ли использовать эту информацию в плане обретения родины венграми? Природные условия в основном не изменились, хотя площадь сельскохозяйственной территории в течение средневековья возросла. Через перевалы было так же трудно проходить, но расстояние между поселениями/обработанными землями сократилось. Венгры-завоеватели, следовательно, были в более сложном положении, чем предводители войск несколько сотен лет спустя, поэтому они еще более нуждались в легкопроходимых перевалах.

Исходя из вышеупомянутого, при выборе места перехода важную роль играла и геополитическая ситуация, но о том, какова была она в период обретения родины, мы имеем ограниченное представление. Нет следов того, что венгры, прибывая в Карпатский бассейн, столкнулись с каким-то противостоянием или обороной перевалов. Единственным исключением является сообщение XIV в. в своде ВИХ о нападении «бессов» (орлов) среди гор. В том случае, если хищные птицы символизируют печенегов, то нападение следует относить не к переходу венгров через Карпаты, а скорее к предшествующим этому событиям. Вблизи Карпат в то время известно лишь одно крупное государство, Дунайская Болгария, с которой венгры вступили в серьезный конфликт, в результате которого начался процесс, приведший к переселению венгров из бывших мест проживания в Карпатский бассейн. Реальные масштабы борьбы неизвестны. К сообщениям об огромном уроне следует относиться с осторожностью. Однако, если серьезно считаться с тем, что болгары имели сильные позиции и к северу от Дуная, держа под контролем даже южную часть Трансильвании (KATONA KISS 2010), то южные маршруты обретения родины следует считать менее вероятными. Тем более, что сам факт присутствия болгар и возможность их нападения могли быть достаточным аргументом для того, чтобы венгры предпочли другой маршрут (как это мы видели в случае крымских татар).

Наличие высокоорганизованных общин в северном направлении не известно, тем более, что скорее всего на этих землях жили те самые славяне, которых венгры часто грабили и накладыва-

ли на них дань. Местность и условия для венгров были явно хорошо известны. (Такую систему взаимосвязей в этом регионе прекрасно демонстрируют ведущие в Польшу маршруты набегов крымских татар, ведь татары отправлялись из того же района, в котором раньше располагался венгерский «Этелькёз» [B. SZABÓ 2004].) Не исключено, что венгерские воины, принимавшие участие во франкских междоусобных войнах до обретения родины,¹⁶ тоже проходили по этим перевалам. Следует не упускать из виду и то, с какой скоростью войска Батыя прибыли под Пешт. Также стоит принять во внимание тот факт, что южные маршруты ведут через несколько крупных рек и через левые притоки Дуная, хотя если направляться на север по Днестру можно сравнительно легко добраться до северо-восточной группы перевалов.

Подводя итоги отметим, что из восточных переходов Карпат самым коротким и простым местом пересечения гор является северо-восточная группа перевалов, которая, согласно нашим познаниям, в период обретения родины была наиболее выгодной и с геополитической точки зрения. Вдобавок, письменные сведения конкретно упоминают эту группу перевалов. Маршрут через Трансильванию, упомянутый в хроникальном своде, может указывать прежде всего на юго-восточные перевалы, ведущие в регион Барцашаг. В то же время, использование переходов Восточных Карпат, в свете исторических примеров, с большой вероятностью можно исключить. Однако, геополитические условия не подтверждают гипотезы об использовании ни переходов в Барцашаге, ни ущелий и перевалов в Южный Карпатах. На основе сказанного мы считаем, что Аноним, вероятнее всего, достоверно передал традиции и во время празднования тысячелетия политическая конъюнктура сделала правильный выбор, обозначив Верецкий перевал как географический символ обретения родины.

¹⁶ Венгерские походы на запад: в 862 г. венгры воевали против Восточно-Франкского королевства в неизвестном месте, в 881 г. были в Венском бассейне, в 892 г. воевали против моравян, а в 894 г. против франков в Паннонии.

русский вариант или транслитерация (с указанием исходного языка)	страна	вариант на языке текущей страны (где нужно, с русской транслитерацией)	вариант другой страны
регион Альфёльд (HU)	HU	Alföld	-
регион Барцашаг (HU)	RO	Țara Bârsei (Цара Бырсей)	Barcaság (HU)
ущелье Бекаш (HU)	RO	Cheile Bicazului (Кеиле Биказулуй)	Békás-szoros (HU)
Берецкий перевал (HU)	RO	Brețcu (Брецку)	Berecki-hágó (HU)
г. Бестерце (HU)	RO	Bistrița (Бистрица)	Beszterce (HU)
р. Бодза (HU)	RO	râul Buzău (р. Бузэу)	Bodza folyó (HU)
ущелье Бодза (HU)	RO	Pasul Buzău (перевал Бузэу)	Bodzai-szoros (HU)
г. Бодзавашара (HU)	RO	orașul Buzău (г. Бузэу)	Bodzavására (HU)
перевал Борго (HU)	RO	Pasul Bârgău (перевал Борго / Быргэу)	Borgói-hágó (HU)
г. Брашов (RO)	RO	Brașov	Brassó (HU)
Валахия (RO)	RO	Țara Românească (Цара Ромыняскэ) / Valachia (Валахия) / Muntenia (Мунтения)	Havasalföld (HU)
Венский бассейн (RU)	AT	Wiener Becken	Bécsi-medence (HU)
Верецкий перевал (HU)	UA	Верецький перевал	Vereckei-hágó (HU)
Верхнее Потисье	HU	-	Felső-Tisza (HU)
ущелье Вёрёшторонь (HU)	RO	Pasul Turnu Roșu (Пасул Турну Рошу)	Vöröstorony-szoros (HU)
г. Видин (BG)	BG	Видин	Vidin (HU)
Восточные Ворота	RO	Poarta Orientalia / Poarta Orientală	Porta Orientalis (HU)
Вулканский перевал (RO/HU)	RO	Vulcan (Вулкан)	Vulkán-hágó (HU)
посёлок Вышково (RU)	UA	Вишково	Visk (HU)
г. Галич (RU)	UA	Галич	Halics (HU)
г. Джурджу (RO)	RO	Giurgiu	Gyurgyevó (HU), Гюргево (BG)
г. Дробета-Турну Северин (RO)	RO	Drobeta-Turnu Severin	Szörényvár (HU)
перевал Дукла (HU)	SK	Dukliansky priesmyk	Duklai-hágó (HU), Дукельский / Дуклинский перевал (RU)
бассейн Дьердьо (HU)	RO	Gheorgheni (Георгень)	Gyergyó (HU)
перевал Дьимеш (HU)	RO	Pasul Ghimeș (перевал Гимеш)	Gyimesi-szoros (HU), Гімеш (UA)
(Дунайские) Железные Ворота	RO	Porțile de Fier (Порциле де Фиер)	Vaskapu-szoros (Duna) (HU)

русский вариант или транслитерация (с указанием исходного языка)	страна	вариант на языке текущей страны (где нужно, с русской транслитерацией)	вариант другой страны
(Трансильванские) Железные Ворота	RO	Poarta de Fier (Поарта де Фиер)	Vaskapu-hágó (Erdély) (HU)
долина р. Жил (HU)	RO	Defileul Jiului	Zsil-völgy (HU)
г. Зэрнешть (RO)	RO	Zărnești	Zernyest (HU)
г. Караншебеш (HU)	RO	Caransebeș (Карансебеш)	Karánsebes (HU)
бассейн Касон (HU)	RO	Cașin (Кашин)	Kászón (HU), Кашин (UA)
Касонский перевал (HU)	RO	Pasul Cașin (Перевал Кашин)	kászoni átjáró (HU)
г. Кездивашархей (HU)	RO	Târgu Secuiesc (Тыргу Секуйеск)	Kézdivásárhely (HU)
г. Куртя де Арджеш (RO)	RO	Curtea de Argeș	Argyas (HU)
г. Кымпулунг (RO)	RO	Câmpulung	Hosszúmező (HU)
р. Латорица (RU)	UA/SK	Латорица / Latorica	Latorca (HU)
г. Лугош (HU)	RO	Lugoj (Лугож)	Lugos (HU)
регион Марамарош (HU)	RO/UA	Maramureș (Марамуреш) / Мармарощина	Máramaros (HU)
г. Мукачево (RU)	UA	Мукачево	Munkács (HU)
г. Надьварад (HU)	RO	Oradea (Орадя)	Nagyvárad (HU)
г. Насод (HU)	RO	Năsăud (Нэсэуд)	Naszód (HU)
г. Никополь (RU)	BG	Никопол	Nikápoly (HU)
перевал Ойтуз (RO)	RO	Pasul Oituz	Ojtozi-szoros (HU)
р. Олт (RO/HU)	RO	Olt	Olt folyó (HU)
г. Оршова (RO/HU)	RO	Orșova	Orsova (HU)
г. Перемышль (RU)	PL	Przemyśl	-
Пешт (часть совр. г. Будапешт)	HU	Pest	-
р. Рика (RU)	UA	р. Рика	Nagy-ág folyó (HU)
перевал Родна (RO)	RO	Munții Rodnei (Мунций Родней)	Radnai-hágó (HU)
румынская Молдавия	RO	Moldova	Moldva (HU)
р. Сан (RU)	UA/PL	Сян / San	Szan folyó (HU)
г. Себен (HU)	RO	Sibiu (Сибиу)	Szeben (HU)
северо-восточная часть Королевской Венгрии		-	Felső-Magyarország (HU)
Секейский край (RU)	RO	Ținutul Secuiesc (Секуйский край / Край Секуев)	Székelyföld (HU)
г. Силадышомйо (HU)	RO	Șimleu Silvaniei (Шимлеу-Силванией)	Szilágysomlyó (HU)

русский вариант или транслитерация (с указанием исходного языка)	страна	вариант на языке текущей страны (где нужно, с русской транслитерацией)	вариант другой страны
г. Силистра (BG)	BG	Силистра	Szilisztra (HU)
г. Смедерево (SRB)	SRB	Смедерево	Szendrő (HU)
р. Стрый (RU)	UA	Стрий	Sztrij (HU)
г. Темешвар (HU)	RO	Timișoara (Тимишоара)	Temesvár (HU)
ущелье Тельдеш (HU)	RO	Pasul Tulgeș (перевал Тульгеш)	Tölgyesi-szoros (HU)
ущелье Тёмёш (HU)	RO	Pasul Predeal (Пасул Предял)	Tömösi-hágó (HU)
с. Тёрчвар (HU)	RO	Bran (Бран)	Töröcsvár (HU)
ущелье Тёрчвар (HU)	RO	culoarul Rucăr-Bran (ущелье Рукэр-Бран)	Töröcsvári-szoros (HU)
р. Тиса (RU)	UA/HU/ и др.	Тиса (UA), Tisza (HU)	-
Торуньский перевал (RU)	UA	Торуньский перевал	Toronyai-hágó (HU)
Трансильвания	RO	Transilvania	Erdély (HU)
трансильванская Саксония	RO	Ținutul sașilor / Scaunele săsești / Pământul crăiesc / Ținutul crăiesc	Szászföld (HU)
г. Тырговиште (RO)	RO	Târgoviște	Tirgovistye (HU)
г. Ужгород	UA	Ужгород	Ungvár (HU)
Ужокский перевал (HU)	UA	Ужоцький перевал	Uzsoki-hágó (HU)
долина р. Уз (RO/HU)	RO	Valea Uzului (Валя Узулуй)	Úz-völgy (HU)
р. Унг (HU)	UA/SK	Уж / Uh	Ung (HU)
регион Харомсек (HU)	RO	Trei Scaune (Трей Скауне)	Háromszék (HU)
г. Хатсег (HU)	RO	Hațeg (Хацег) / Țara Hațegului (Цара Хацегулуй)	Hátszeg (HU)
г. Хуст (UA/HU)	UA	Хуст	Huszt (HU)
р. Черна (RO/HU)	RO	râul Cerna (р. Черна)	Cserna folyó (HU)
бассейн Чик (HU)	RO	Depresiunea Ciucului (бассейн Чук)	Csíki-medence (HU)
г. Эршекуйвар (HU)	SK	Nové Zámky	Újvár (Érsekújvár) (HU)
Яблунецкий перевал (RU)	UA	Яблуніцький перевал	Tatár-hágó (HU)
г. Ярослав (RU)	PL	Jarosław	-

IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

- ANONYMUS 1999: Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy L. Budapest 1999.
- BÁNLAKY 1928–1942: Bánlaky J.: *A magyar nemzet hadtörténelme. I–XXII*. Budapest, 1928–1942.
- BETHLEN 1993: Bethlen J.: *Erdély története (1629–1673)*. Sajtó alá rendezte: Jankovics J. Budapest 1993.
- BETHLEN GÁBOR KRÓNIKÁSAI 1980: *Bethlen Gábor krónikásai: Krónikák, emlékiratok, naplók a nagyfejedelemről*. Szerk.: Makkai L. Budapest 1980.
- BOTÁR 2018: Botár I.: Szépvíz a középkorban. Csíkszentmiklós megyéjének középkori történeti vázlata 1562-ig. In: *A határvédelem évszázadai Székelyföldön*. Szerk.: Nagy J. Csíkszépvíz 2018, 75–99.
- B. SZABÓ 2001: B. Szabó J.: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. *Hadtörténelmi Közlemények* 114 (2001:2–3) 231–275.
- B. SZABÓ 2004: B. Szabó J.: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről: A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek: III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia*. Szerk.: Balogh L. – Keller L. Budapest 2004, 124–138.
- B. SZABÓ 2018: B. Szabó J.: A székelyek katonai szerepe Erdélyben a mohácsi csatától a Habsburg uralom megszilárdulásáig (1526–1709). In: *A határvédelem évszázadai Székelyföldön*. Szerk.: Nagy J. Csíkszépvíz 2018, 100–153.
- CHOLNOKY 1915: Cholnoky J.: Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége I. *Erdély* 24 (1915:1–3) 1–4.
- DEMÉNY 1977: Demény L.: *A székelyek és Mihály vajda*. Bukarest 1977.
- ERDÉLY TÖRTÉNETE I.: *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Főszerk.: Köpeczi B. Budapest 1987, 57–60.
- FONT 2005: Font M.: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged 2005.
- FONT–BARABÁS 2018: Font M. – Barabás G.: *Kálmán (1208–1241). Halics királya – Szlavónia hercege*. Pécs 2018.
- HKÍF 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1995.
- HÓMAN 1923: Hóman B.: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. Budapest 1923.
- HÓMAN 1935: Hóman B.: *Magyar történet I*. Budapest 1935.
- HORVÁTH 1860: Horváth M.: *Magyarország történelme I*. Pest 1860.
- IVANICS 1994: Ivanics M.: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest 1994.
- KARÁCSONYI 1921: Karácsonyi J.: *Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez*. Budapest 1921.
- KATONA KISS 2010: Katona Kiss A.: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010:1–2) 168–214.
- KÉPES KRÓNKA 1993: *Képes krónika: a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról*. Ford.: Geréb L. Budapest 1993.
- KERÉKGYÁRTÓ 1867: Kerékgyártó Á. A.: *Magyarország történetének kézikönyve. I*. Pest 1867.
- KÉZAI SIMON 1999: Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Bollók J. Budapest 1999.
- KRANZIERITZ 2015: Kranzieritz K.: A Nikápolyhoz vezető út. A kereszties hadak útvonalai a Magyar Királyság területén. In: *Micaemediaevalis IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk.: Gál J. – Kádas I. – Rózsa M. – Tarján E. Budapest 2015, 157–174.
- KRANZIERITZ 2016: Kranzieritz K.: Havasalföld szerepe az 1396-os kereszties hadjárat előkészítésében és végrehajtásában. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (2016) 3–26.
- KRISTÓ 1988: Kristó Gy.: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1996: Kristó Gy.: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest 1996.
- „ŐSEINKET FELHOZÁD...” 1996: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk. Fodor I. et al. Budapest 1996.
- PÁLOSFALVI 2001: Pálosfalvi T.: Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz. *Történelmi Szemle* 43 (2001:1–2) 43–54.
- PAULER 1900: Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900.

- PRISKIN 2010: Priskin K.: *A Kárpát-medence avar és honfoglalás kori lóállományának archaeogenetikai elemzése*. Doktori értekezés. Szeged 2010.
- SÓFALVI 2016: Sófalvi A.: Vöröstorony várai. *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv* 2016, 22–26.
- SZABÓ 2000: Szabó D. Z.: *Napnyugat felé*. Budapest 2000.
- SZÁDECZKY 1915: Szádeczky K. L.: Az erdélyi szorosok földrajzi, történeti és hadászati jelentősége II. *Erdély* 24 (1915: 4–6) 17–20.
- SZAKÁLY–FODOR 1998: Szakály F. – Fodor P.: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998:2) 309–349.
- SZALÁRDI 1980: *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte: Szakály F. Budapest 1980.
- SZALAY 1852: Szalay L.: *Magyarország története*. Lipcse 1852.
- SZÉKELY 1921: Székely O.: Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444). *Hadtörténelmi Közlemények* 20–22 (1919–1921) 1–64.
- SZILÁGYI 1895: Szilágyi S.: *A magyar nemzet története I*. Budapest 1895, 97–127.
- SZÖKE 2014: Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014.
- TAKÁCS 2006: Takács M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat 1 (11.) kötet, 67–98.
- THURÓCZY 2001: Thuróczy J.: *A magyarok krónikája*. Ford. és a jegyzeteket írta: Bellus I. – Kristó Gy. Budapest 2001.
- C. TÓTH 2012: C. Tóth N.: Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 125 (2012:4) 987–1014.
- TÓTH 2015: Tóth S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században*. Szeged 2015.
- VESZELY 1860: Veszely K.: *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. Kolozsvár 1860.
- VESZPRÉMY 1991: Veszprémy L.: A magyar honfoglalás útiránya és középkori elbeszélő forrásaink. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. Szentes, 1990. 09. 24–26. Szerk.: Lőrinczy G. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85:2 (1991) 553–562.
- VESZPRÉMY–SOMOGYI 2014: Veszprémy L. – Somogyi G.: Károly Róbert magyar király 1330. évi havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények* 127 (2014:1) 23–40.
- VOFKORI 2009: Vofkori L.: Székelyföld keleti átjárói és szorosai. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2009:2, 269–291.
- VXC 2010: Венгерский хроникальный свод (XIV в.). In: *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия*. Т. 4. Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент.: Назаренко, А. В. Ред.: Джаксон, Т. Н. – Коновалова, И. Г. – Подосинов, А. В. Москва 2010, 353–372.
- ДЕЯНИЯ ВЕНГРОВ 2013: «Деяния венгров» магистра П., которого называют Анонимом (продолжение). Перевод В. И. Матузовой, комментарии М. К. Юрасова. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2013:1, 68–104.
- ШИМОН КЕЗАИ 2010: Шимон Кезаи: «Деяния венгров» (около 1280/5 гг.). In: *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия*. Т. 4. Западноевропейские источники. Сост., пер. и коммент.: Назаренко, А. В. Ред.: Джаксон, Т. Н. – Коновалова, И. Г. – Подосинов, А. В. Москва 2010, 348–352.